RELIGIE ALS GENADE

&

Sensus numinis

Fenomenologische Mystieken
№ 1

Paul Neff

Religie als genade

Met een inleiding en voorwoord van Rudolf Otto

BIJLAGE

Het spontane ontwaken van het numineuze gevoel

(*sensus numinis*)

UITGEVERIJ ABRAXAS AMSTERDAM

2013

FENOMENOLOGISCHE BIBLIOTHEEK

Daniël Mok: *Een wijze uit het westen;*
beschouwingen over Rudolf Otto en het heilige (2001) ISBN 90-74509-36-1
Rudolf Otto: *Het heilige; over het numineuze* (2002/2012) ISBN 90-807300-1-7
Rudolf Otto: *De genadereligie van India en het christendom;*
overeenkomsten en contrasten (2005) ISBN 90-807300-3-3
William James: *Vormen van religieuze ervaring;*
een onderzoek naar de menselijke aard (2003/2005/2012) ISBN 90-807300-2-5
William James: *De wil om te geloven;*
en andere populair-filosofische essays (2007) ISBN 978-90-807300-8-3
Rufus Jones en Daniël Mok: *Quakers, triomf en tragiek van het geweten;*
beeld van een humanitaire religie (2005) ISBN 90-807300-4-1
Abraham Joshua Heschel: *God zoekt de mens;*
een filosofie van het jodendom (2005/2011) ISBN 90-807300-5-X
Abraham Joshua Heschel: *De sabbat;*
zijn betekenis voor de moderne mens (2006) ISBN 90-807300-7-6
Mircea Eliade: *Het heilige en het dagelijkse bestaan;*
een onderzoek naar het wezen van religie (2006) ISBN 90-807300-6-8

OORSPRONKELIJKE TITEL:
Religion als Gnade, Verlag von Alfred Töpelmann, Gießen 1927

Uit het Duits vertaald door Rebecca Kolthoff *et al.*
Eindredactie en annotaties: Daniël Mok

NUR
705 (godsdienstfilosofie en ethiek); 734 (praktische filosofie); 770 (psychologie)

ISBN 978-90-79133-09-3
EAN 9789079133093

INHOUDSOPGAVE

RELIGIE IS DE WEERLOZE UITDRUKKING VAN DE PERSOONLIJKE ERVARING

Wilhelm Herrmann

TERZIJDE

Rudolf Otto volgt in 1917 Wilhelm Hermann in Marburg op als hoogleraar Systematische theologie. Hermann heeft hem voorgedragen. Op 24 april 1917 schrijft Otto aan Hermann: *Ich danke Ihnen so treu und herzlich für Ihr Vertrauen, wie glaube ich, nur immer Menschen danken können.*

Geheimenis en betovering
Opwellend vanuit een onbekende diepte
Naar de diepsten van je hart –
zwijg en wacht.

Opkomend vanuit de duisternis
Bloeit het op in je ziel,
Vraag schuchter –
wacht en luister.

Bloeiend vanuit onzekerheid
Voorgevoel van samenklank,
Rust vervangt weerbarstigheid –
luister en zwijg.

R.O.

Drängt fremder Tiefe
Rätſel und Zauber
Eigener Tiefe zu –
ſchweige und warte.

Wächſt aus dem Dunklen,
Seele bedrängend,
Fragend Befangen –
warte und lausche.

Blüht aus Befängnis
Ahnender Einklang,
Ruhe im Widerſtreit –
lauſche und ſchweige.

Rudolf Otto

‹Waarom en hoe de ervaring van verzoenende genade met zijn *tremendum* en zijn *fascinans*, zijn huiveringwekkendheid en aantrekkingskracht tot stand komt, waarom – om met Paul Neff te spreken – ze deze ‘tovermacht’ over het gemoed en geweten bezit, is voor alle begripsmatige theorie ontoegankelijk.›

VOORWOORD

HET MEEST OPMERKELIJKE VAN DIT BOEKJE IS DAT HET BUITEN ELKE THEOLOGIE OM UIT EEN OORSPRONKELIJKE ERVARING ONTSPROTEN LIJKT TE ZIJN.

De titel van het boekje is enigszins misleidend omdat het verwijst naar religie in het *algemeen*. De as waarom dit boekje draait is veeleer het centrum van de *christelijke* cultuur. Het is een heel bijzondere poging om dit in een breder perspectief te zetten.

Het geschrift is, naast een getuigenis van een rechtstreekse ervaring, ook in een ander opzicht leerzaam: in de hier aangegeven momenten wordt een overgang naar de 'mystiek' aangetroffen.

Wat is mystiek? Ik heb in *Das Heilige* geprobeerd aan te tonen dat dit zo'n *rijk geschakeerd* fenomeen is, dat het vrijwel onmogelijk lijkt om er algemene kenmerken voor vast te stellen. De definitie van mystiek onttrekt zich aan begripsmatige precisie; haar wezen is alleen gevoelsmatig te begrijpen.

Niet als toereikende maar wel als essentiële karaktertrek van mystiek zou ik willen aanduiden dat ze dat is wat religie ook is, maar met een zwaartepunt op haar *buitenredelijke momenten* bij gelijktijdige overspanning hiervan tot in het overschuimende. Een religiositeit krijgt 'mystieke kleur' wanneer zij overhelt naar mystiek. In deze zin is het christendom sedert Paulus en Johannes geen mystiek, maar mystiek gekleurde religie.

Het kenmerk van mystiek is de dan weer minder, dan weer sterker en soms hartstochtelijke afwijzing van een *begripsmatige bepaalbaarheid* van het religieuze object zelf. Het toont zich hierin dat alle religieuze voorstellingsmiddelen als ontoereikend gevoeld worden om haar ten volle uit te drukken. Deze impressies pakken het moeilijk bevattelijke bij de rand en dringen door in het gebied

van het vreemde en voor ons verstand wonderbaarlijke. Ze benaderen het 'irrationele', het *mirum* of gaan daarin geheel op en worden dan louter 'ideogrammen' van het irrationele. Zo is het ook in dit geschrift dat zich inderdaad met een zekere ingehouden hartstocht weert tegen alle rationele begrijpelijkheid *überhaupt*. Voor de auteur moet juist dat wat wij de 'verzoenende genade' noemen, ja, de religie zelf, geheel en uitsluitend 'mystiek' zijn.

Die verzoenende genade ervoer Simon Petrus toen hij bad: 'Heer, ga weg van mij, want ik ben een zondig mens,' een bede die, omdat ze die ervaring uitdrukt, er borg voor staat dat ze … niet verhoord wordt. — Waarom en hoe zo'n aangrijpende gebeurtenis met zijn *tremendum* en zijn *fascinans* (zijn huiveringwekkendheid en aantrekkingskracht) door de gestalte, het woord en het werk van de *Christos* in het bijzonder, door zijn gehoorzaamheid tot in de dood bewerkstelligd en opgewekt wordt, waarvan alle christelijke bevindelijkheid getuigt, waarom – om met Paul Neff te spreken – ze deze 'tovermacht' over het gemoed en het geweten bezit, is voor alle begripsmatige theorie ontoegankelijk. Telkens groter wordt de piramide van de dogmatische constructies die we boven dit onuitsprekelijke oprichten. Misschien is ze van stro. Toch behoort het tot het meest eigene van het geloofsvertrouwen dat ze zich telkens weer waagt aan een *locus de reconciliatione*, dat ze steeds opnieuw probeert ruimte vrij te maken voor verzoening en eensgezindheid.

Het zijn in de *Christos*, het zijn van *Mashiach* óf van de Geest of van God-in-ons of in-de-Geest of in-de-HEER zijn, die de Geest is; het leven in de *resurrectie*; het wandelen met de EEUWIGE; het zijn allemaal mystieke symbolen die één en hetzelfde betekenen: het binnengetrokken zijn in de sfeer van het transcendente zelf en daaraan deelhebben.

Vgl. Rudolf Otto, *De genadereligie*, § 15 *Verzoenende genade* en § 16 *Mysterium, tremendum & fascinans*, Amsterdam 2005, p. 99-100, 126.

HET TRANSCENDENTE

RELIGIE IS IN DE OORSPRONKELIJKE BETEKENIS, OM EEN BEELDSPRAAK TE GEBRUIKEN, DE RELATIE TUSSEN DE ZIEL EN GOD.

Ziel en God verwijzen naar het transcendente, dus naar een domein dat figuurlijk uitgedrukt aan de andere kant van de ervaring ligt en daardoor buiten het fysieke bereik valt. Het kan dus niet op methodische wijze onderzocht worden en het verstand kan er op geen enkele wijze grip op krijgen. Alledaagse opvattingen en gedachten over middel en doel gelden hier niet.
Hierdoor is het voor het verstand onmogelijk om wat voor uitspraak dan ook te doen over het transcendente, zij heeft er geen woorden voor. Het wezen van het bovenzinnelijke kan niet eens in beelden tot ons verstand spreken, want wat tijd- en ruimteloos is kunnen we ons niet voorstellen.
G*enade* laat het toe dat van tijd tot tijd de dichte sluier bijna onmerkbaar verschuift en iets van een zwak schijnsel zichtbaar wordt, zoals een verre ster die zich in het holst van de nacht in het stille water weerspiegelt. Wanneer dit wonder geschiedt, doet het verstand hartstochtelijke maar vergeefse moeite om in menselijke taal over het bovenmenselijke te stamelen en het in alledaagse begrippen weer te geven. Alleen het begenadigde gemoed is het gegeven om in steeds nieuwe bewoordingen en beelden van het wonder te getuigen. Elke tijd kijkt verlangend uit naar een ziener die in nog nooit gehoorde klanken en in nog nooit aanschouwde vormen getuigenis aflegt van het transcendente.
De woorden en voorstellingen werden in de loop der eeuwen op intellectuele en grondige wijze bewerkt, er werden denkbeelden en beeldsystemen mee opgebouwd en steeds weer werd vergeten

dat het hier om denkbeelden gaat en niet om werkelijkheden. In één opzicht wordt de ontoereikendheid van voorstellingen en woorden bijzonder goed voelbaar: waar het transcendente ook optreedt, daar heerst een rijkdom die een mensenziel bijna verplettert en met een pijnlijk ongerustmakende, onmetelijke veelsoortigheid dwars door de benauwde voorstellingskaders heen breekt en de draak steekt met alle symboliek.

Elk woord en elke voorstelling schiet uiteindelijk tekort omdat tegenstrijdige woorden en beelden gebruikt worden om hetzelfde fenomeen verklaren. In het domein van het transcendente is iedere 'uitspraak' op dezelfde wijze verkeerd.

In het licht van het genadewonder zijn woord en beeld slechts flauwe afspiegelingen hiervan. Ze kunnen alleen maar kil, verstard, vastgeroest, schimmig en vaag zijn, en altijd van bijkomstige, afgeleide betekenis.

Hoe meer tijd er sinds de openbaring van het wonder verstreken is, des te intensiever is de intellectuele bewerking en verandering van de oorspronkelijke woorden en beelden. En hoe meer het karakter van versterven en verstijven van woorden en beelden wordt versterkt, des te minder zijn ze geschikt om naar het ooit voltrokken wonder verwijzen.

We onderscheiden binnen het transcendente twee beeldgroepen: *ziel*, dat is het transcendente in de mens, en *God*, dat is het transcendente buiten de mens om. Het laatste is een stoutmoedig waagstuk voor hen die het ongenaakbare transcendente beeld angst aanjaagt en het er benauwd van krijgen, maar het is onvermijdelijk wanneer een beschouwende poging ten slotte moet worden beproefd.

GOD

GOD – HIER KAN DE ZIEL ALLEEN NOG MAAR INWAARTS KIJKEN EN STIL WORDEN, hier krijgen woorden een volstrekt andere betekenis. Gedreven door zelfbedrog en nood heeft de mens steeds weer nieuwe godsbeelden uitgevonden en er nieuwe aanduidingen voor verzonnen. Een voorstelling of predicaat is echter helemaal niet nodig: *si Deus concipi posset, non esset Deus*, 'als God benoemd zou kunnen worden, zou hij niet bestaan'. *Ein begriffener Gott, ist kein Gott*.

> 'Elke poging het non-dualisme te beschrijven is bij voorbaat tot mislukken gedoemd, want ze schiet onvermijdelijk tekort in het tot uitdrukking brengen van een eenheidswerkelijkheid die voorbij alle uitdrukking ligt. Ze *is* gewoon. We kunnen op z'n hoogst het wezen van God *omschrijven,* waarbij we steeds in gedachten houden dat onze woorden slechts symbolen van symbolen zijn, en daarom dubbel van de werkelijkheid verwijderd.'[1]

Het is van belang te benadrukken dat op zijn werking alle menselijke ideeën over middel en doel volstrekt niet van toepassing zijn. God is dat – *volstrekt andere*.
Dan hult de ziel zich in diepste deemoed en heeft ze geen reden meer om rechtvaardigingen van God te verzinnen die alleen maar uitingen van menselijke arrogantie kunnen zijn. Ook houdt ze er helemaal mee op om God 'genezingskracht' toe te dichten die slechts beperkte menselijke rechtvaardigheidsprincipes aan het EEUWIGE toeschrijven, die ons verleert om in het wereldgebeuren of in ons eigen lot naar Gods wegen te zoeken waardoor louter menselijke wijsheid als goddelijk wordt bestempeld.

1 Kenneth Wapnick, psycholoog, 1995 (red.)

ZIEL

AAN HET GRENZELOZE BEGRIP 'ZIEL' STELLEN WIJ, OM ER ÜBERHAUPT AL OVER TE KUNNEN PRATEN, GRENZEN.
We trekken er als het ware hulplijnen omheen om daarmee de gebieden van het gevoel, wil, verstand, zelfbewustzijn, evenals van het esthetische, ethische en religieuze af te bakenen.
Deze domeinen van de ziel leiden, omdat ze deel uitmaken van het bovenzinnelijke, een eigen leven. Daarnaast werkt het 'wereldse', d.w.z. al het niet-transcendentale, empirische, waartoe ook ons eigen lichaam behoort, onophoudelijk en in sterke mate in op de diverse gebieden. Ook tussen de gebieden zelf bestaat er een wisselwerking.
Een beschouwing over de reikwijdte van gevoel, wil, intellect en zelfbewustzijn hoort bij de psychologie. In contrast daarmee wil ik proberen om tastend op het gevoel de bijzondere aard van de drie overige domeinen aan te wijzen.
De esthetische, ethische en religieuze gebieden nemen niet alleen een bijzondere plaats in omdat ze niet beïnvloed worden door wilskracht en intellect, maar ook omdat het verstand er geen grip op kan krijgen en zelfs, door het volstrekt eigen karakter van dit gebeuren, er helemaal van wordt uitgesloten.
Het is een bijzondere gunst wanneer de innerlijke bewogenheid die bij deze gebieden hoort en het intellect elkaar raken. Daardoor kunnen beelden ontstaan die het genadewonder proberen te weerspiegelen.

Neff #1818 #1817 5_Neff #1818 #1817 5 09-03-03 10:47 Pagina 15

A – DE ESTHETISCHE SFEER

In de niet te beschrijven, en voor het mensenoog vrijwel van elke vormgeving gespeende ‘bewegingen’ van het esthetische zielsgebied voltrekt zich de geboorte van het kunstwerk. Het is een genade, wanneer ‘de invloed’ van dit gebeuren tot het denkvermogen doordringt en hierin als een flits oplicht. Al naar gelang het karakter van de kunstenaar ontstaan op deze wijze artistieke prestaties. Tegelijkertijd worden binnen de gevoelssfeer gemoedsbewegingen van intense onrust, maar ook onuitsprekelijke gelukzaligheid opgewekt. Alle voorstellingen, die in het denkvermogen door het ‘levensproces’ in de esthetische sfeer tevoorschijn worden geroepen, hebben in vergelijking hiermee een volstrekt ander karakter, ze zijn doods en ongepast. Bovendien zijn persoonlijkheid, ontwikkeling en stemming van grote invloed. Dit wordt nog versterkt wanneer het door de verstandelijke gewaarwording aan de dwang van spraak en vorm onderworpen wordt. Het zal de weerbarstigheid van de beeld- en toonkunst en de onvolmaaktheid van de persoonlijke eigenschappen in de toneelkunst ontmoeten.

Het is de beslissende eigenschap van een kunstwerk, dat het een begenadigde betovering bezit. Het raakt de esthetische sfeer van andere zielen, maar naderhand ook die van de kunstenaar zelf. Het brengt bewegingen voort, die dan opnieuw door gratie het verstand treffen. De intellectuele voorstelling speelt zich dan af in een tot op zekere hoogte door het kunstwerk voorgeschreven soort en vorm, waarbij alle hiervoor al aangestipte, in de persoonlijkheid en de materie liggende belemmeringen opnieuw tevoorschijn komen; ook de invloed op de gevoelssfeer ontbreekt niet. Alleen op deze manier, wanneer het kunstwerk door ‘bewegingen’ in de esthetische sfeer binnen de andere ziel in zekere zin gereproduceerd wordt, kan de ander met het kunstwerk een levende relatie opbouwen en dit waarachtig bevatten. Het verstand is hiertoe helemaal niet in staat omdat het niet in het transcendente kan

binnendringen en het kunstwerk alleen als gegeven feit volgens de fysieke wetten kan zien. De binnen de gevoelssfeer opgewekte 'bewegingen' zorgen echter niet voor inzicht in het kunstwerk. Ze zijn van algemene aard en hebben geen vorm die alleen aan de kunstbeleving voorbehouden is. Als 'kunstzinnig mooi' betitelen we de door mensenhand gemaakte scheppingen die de 'genadebetovering' bezitten, waarin de esthetische sferen in staat zijn bij andere zielen de beschreven 'toedracht' te reproduceren. Ook voorwerpen en natuurverschijnselen kunnen deze 'genadebetovering' bezitten. We spreken dan van 'natuurlijke schoonheid'. De voorstellingen die dan in ons verstand boven komen drijven zijn vrijer, onbestemder dan als het door een kunstwerk wordt opgeroepen. Natuurlijke schoonheid werkt ook in de gevoelssfeer heel sterk.

B – DE ETHISCHE SFEER

Steeds, wanneer er een verandering op til is of zich voordoet in het voelen, denken of willen, vindt gelijktijdig, met ongeremde en niet beïnvloedbare snelheid, een 'beweging' in de ethische sfeer van de ziel plaats.

Deze beweging ontmoet milddadig het intellect en dwingt deze zonder enige vertraging tot heel bepaalde, normale denkbeelden. Ongewild en zonder te zoeken, bijna altijd ongewenst als de uitspraak van een onverbiddelijk en onfeilbaar gerechtshof, openbaart zich dan in het intellect een *ethische opdracht*. De mens heeft nu de keus of hij aan deze roep gehoor geeft of niet.

We noemen 'goed' wat de ethische opdracht voorschrijft, en 'slecht' wat er tegenin gaat. Deze ethische opdracht kan alleen als de 'wil van God' gezien worden, als je er niet voor wordt teruggedeinst om aan God een 'wil' toe te dichten.

Ongehoorzaamheid tegenover de ethische opdracht heeft rechtstreeks en onmiddellijk invloed op onze gevoelssfeer en veroorzaakt er met tussenpozen bewegingen van onrust, onvrede en

schaamte. Het hangt van de persoonlijkheid af in hoeverre dit steeds sterker kan worden en ook of hij in staat is zijn hele bestaan op losse schroeven te zetten.

Bij een ander karakter evenwel kan de weerstand zo groot zijn dat deze gevolgen van ongehoorzaamheid tegenover de ethische roep ogenschijnlijk worden verhinderd. Gevoelens van onbestemde koppigheid, bewuste onverschilligheid, gekrenkte trots komen er tijdelijk voor in de plaats. Het appèl wordt alleen verdrongen maar verdwijnt niet, het wacht zijn kans af.

Uit de ethische opdrachten, die als voorschrift voor de afzonderlijke gevallen minzaam worden waargenomen, laten zich gemeenschappelijke normen afleiden. Het volledig opgeven van de eigen verlangens en eigen wil ten gunste van de ander, grenzeloze overgave van het eigen ik aan de ander, is de hoogste en meest elegante norm voor de relatie van de ziel tegenover andere zielen en 'wereld'.

Uit dit offer- en liefdegebod volgt het verlangen naar deemoedige dienstbaarheid tegenover iedereen in de innerlijke en uiterlijke relatie, onverschillig voor recht of onrecht of dat het om minachters gaat. Het is een verlangen om bereidwillig afstand te doen van elke aanspraak op respect van de kant van de ander. Het is een verlangen tot verontachtzaming van de eigen persoon, zelfs tot aan de zelfvernietiging ten behoeve van de ander toe. Het is een verlangen om blijmoedig elke uiting van minachting en ongerechtigheid van de ander te revancheren met bijzondere liefde. Uit het offer- en liefdegebod volgt uiteindelijk ook de opdracht tot zuiverheid, eenvoud en bescheidenheid.

Deze eisen lijken op het eerste gezicht onhaalbaar. Het probleem ligt echter niet in de eisen zelf, maar in de omstandigheid dat de ziel deze eisen helemaal niet wil horen, laat staan ze na wil volgen. En toch is een samenleving tussen mensen in zowel het kleinste als in het grootste verband alleen op basis van deze eisen mogelijk en alleen met dit grondbeginsel kunnen we de moeilijke sociale,

economische en politieke problemen oplossen die de mensheid belasten. De meest intelligente en schijnbaar praktische theorieën en hervormingen op sociaal, economisch en politiek gebied zullen falen zolang naastenliefde niet de onvoorwaardelijke onderliggende waarde is. Want elke maatschappelijke verandering moet vanuit het individu beginnen en elke verandering binnen de gemeenschap stelt de ethische hervorming als noodzakelijke voorwaarde; daarom moet ook elke hervormer met de ethische verandering beginnen en wel allereerst – en op een niets ontziende manier – bij zichzelf. De morele opdracht die vanuit de ziel als norm voor het individu wordt gezien kan echter in conflict komen met de 'heersende' mores. Het lijdt geen twijfel dat de morele roep bij dit conflict prioriteit moet krijgen.

Roept deze houding bevreemding op? Bij een onbevooroordeeld onderzoek van het wezen en van het doel van deze gemeenschapszin, die hier natuurlijk alleen maar aangestipt kan worden, zal deze indruk afzwakken. De belangrijkste menselijke sociale verbanden zoals familie, gemeente, volk, land zijn namelijk niet werkelijk; het zijn gedachten, denkbeelden en ze bestaan in het denkbeeldig samenvatten van bepaalde wilsrichtingen van individuen. Deze denkbeelden 'bestaan' daarom alleen maar in het denkvermogen van diegene die deze theoretische samenvatting op dit moment overdenkt. De noodzaak om de strijd om het bestaan met vereende krachten, dwars door een kleiner of groter aantal individuele mensen met hetzelfde doel heen, mogelijk te maken en te vergemakkelijken, vraagt van iedereen een heel gerichte wilskracht. Dezelfde afkomst, dezelfde woonplaats, dezelfde taal en cultuur zijn de maatgevende criteria voor de keuze en het aantal individuen waarvan de inspanningen op hetzelfde doel gericht moeten worden. In voorschriften en besluiten van de overheid en in het naleven van deze besluiten houden de verschillende maatschappelijke stromingen stand. Voor de eenheid van de samenleving worden de richtingen denkbeeldig samengevat.

Deze eenheid is dus geen onmenselijke of zelfs bovenmenselijke creatie. Daaruit volgt zonder meer dat voor iedereen in alle opzichten dezelfde normen moeten gelden. Normen die voor het verdere handelen, de ethische opdrachten, maatgevend zijn. Anders gezegd, respect en naastenliefde zijn absolute begrippen. Zodra deze waarden selectief worden toegepast vervallen zij tot afgoderij.

Verder moet ook voor de relatie tussen sociale en geografische gemeenschappen het offer- en liefdegebod de hoogste norm zijn. Want deze gemeenschappen zijn alleen maar een verzamelnaam voor de mensen die deze gemeenschap vormen. Het gaat dus ook bij plaatselijke en internationale betrekkingen eigenlijk om relaties tussen individuen. De staat is een kunstmatige product en enkel ontstaan door de strijd om behoud en alleen voor dit doel gerechtvaardigd. De staat is in de loop der eeuwen meer nog dan bij andere gemeenschappen in de denkwereld van de mensen een eigen leven gaan leiden als vehikel voor de meest hartstochtelijke gevoelens. Staten geven aanleiding voor het ontvlammen en uitleven van de brutaalste, meest egoïstische wilsuitingen van individuen. Staten zijn somtijds verworden tot een bloeddorstige en machtswellustige afgod, aan wie de mensen in volledige, door volksmanipulatie veroorzaakte blindheid niet alleen lijf en leven, maar ook de ziel opofferen. De staat is een ware tuchtroede voor de mensheid. Het zou natuurlijk zinloos zijn om de onvermijdelijke noodzaak van staatkundige vorming te ontkennen. Aan de andere kant echter is het de meest dringende ethische eis om deze vorming te begeleiden met een uiterst nuchtere bezinning op het wezen en het doel van deze staatsvorming. De betekenis van de ethische opdracht voor het zielsleven van de enkeling is op de juiste verhouding hiervan terug te voeren.

Overigens zal de inhoud van de overheidsregels vaak niet in tegenspraak zijn met de ethische opdracht die de enkeling in een op zichzelf staand geval gewaar wordt. De overeenkomst slaat dan

echter alleen maar op het uiterlijke doen en laten van de mens en ook in zekere zin alleen op zijn ruwste en grofste kant. Want alleen in dit opzicht kan en zal een overheidsbesluit (het 'recht', de 'rechtsorde') op een individu inwerken, omdat zijn voorschriften in het algemeen op massieve waarden gebaseerd zijn, en van dien aard zijn dat ze met sancties afgedwongen kunnen worden.
Terwijl deze overheden hun ontstaan aan de strijd om hun bestaan te danken hebben, veroorzaakt een eigenaardig soort relatie van ziel tot ziel verbindingen van een hogere soort. Zoals elke relatie van ziel tot ziel, zo ligt ook deze ten grondslag aan de heerschappij van het offer- en liefdegebod. Het bijzondere is dat genadelijk, volledig onttrokken aan de invloed van de wil, in de gevoelssfeer 'bewegingen' plaats vinden die het meest levenskrachtige gemeenschaps- en saamhorigheidsgevoel bevatten. Overigens is elke relatie van ziel tot ziel enig en uniek, en steeds in beweging en aan veranderingen onderhevig. Ook hierin toont zich de opborrelende verscheidenheid die hoort bij alle transcendentie. De denkbeelden die zich daardoor in het verstand ontplooien zoals genegenheid, vriendschap, liefde zijn buitengewoon schamel, zonder inhoud en niet vitaal. Het is bijzonder ongelukkig dat het woord 'liefde' zich niet beperkt tot zielsrelaties, maar ook gebruikt wordt voor seksuele relaties. In de enkel en alleen als liefde te benoemen zielsrelaties heerst de ego-vernietigende opofferingsgezindheid. Daarentegen belichaamt juist de seksuele relatie, dus het lichamelijk contact, het egoverlangen. Een diepe kloof gaapt tussen beide, die schijnbaar alleen wordt overbrugd doordat binnen een zielsrelatie een seksuele relatie kán ontstaan – niet moet – en omgekeerd. Maar nooit is een seksuele relatie een garantie voor het aanwezig zijn van welke zielsrelatie dan ook. Daarom is de afzwakking van de wezenlijke verschillen tussen beide gebeurtenissen door gebruik van dezelfde benaming een verschraling.

C – DE RELIGIEUZE SFEER

1 *Religie in de ware betekenis*

Enkel en alleen de inhoud van de religieuze sfeer van de ziel bepaalt de verhouding van de ziel tot God, dat wil zeggen religie in de ware betekenis. De ziel, waarvan het wezen het transcendente toebehoort, moet wel op grond van zijn aard tegenover God, als het transcendente buiten de mens, in een onlosmakelijke, duurzame, levendige en zeer nauwe band staan. Het bestaan van deze relatie is echter voor het verstand verborgen. Het is gegeven wanneer 'gebeurtenissen' binnen de religieuze sfeer zich aan het verstand openbaren. Door dit soort plotselinge inzichten ontstaat er een bewust religieus leven. Geen verlangen, hoe diep ook, kan dit wonder tevoorschijn toveren. Geen enkele weerzin – hoe hardnekkig ook – kan zijn komst tegenhouden. Het is enkel en alleen genade. Ook de ziel van de atheïst behoort tot het transcendente en daarom heeft ook deze, onbewust voor het verstand, een sterke band met het eeuwige, ook wanneer dit verstand steeds nieuwe bewijzen voor de afwezigheid van God verzint.

Wanneer een bewust religieus leven in de ziel ontbrandt, wanneer de krachten van de religieuze sfeer de barrières doorbreken en het verstand raken, dan vlammen in het denkvermogen beelden op die het genadewonder belichamen: eeuwigheidsverlangen, kind van God zijn, en één met God zijn, heilig leven en gelukzalig sterven en eeuwige verrukking. Tegelijkertijd doordrenken huivering en gelukzaligheid het gevoel. Maar vanaf het moment dat er een bewust religieus leven ontstaat, komt er ook een nauwe band tussen de ethische en religieuze sfeer tot stand. Als de ethische roep wordt genegeerd dan heeft dit een krachtige uitwerking op de religieuze sfeer en veroorzaakt daar 'bewegingen' die in het verstand worden ervaren als 'zonde' en verantwoordelijkheid. Het roept godsverachting op en neerslachtigheid, bange gevoelens en vertwijfeling. De heftigheid van deze gevoelens kan zo groot wor-

den, dat ze tot waanzin kunnen leiden of zelfs het levenslicht kunnen uitblazen. In het verdere verloop van de innerlijke ontwikkelingen kunnen 'bewegingen' in de religieuze sfeer volgen, die zich eveneens genadig aan het verstand openbaren en dan beelden en gevoelens oproepen, zoals berouw en boete en nietigheid van de creatuur tegenover de EEUWIGE. Het doet alles wat je zelf wenst en wilt verstommen. Het wekt verlangen naar vergeving op en overgave van de ziel aan de genade, kwijtschelding van fouten. Het roept op tot berusting in de vrede in God.

Denken, voelen en willen, dus het 'zielsgebeuren', zijn hoofdoorzaken voor het menselijke doen en laten. Deze werkzaamheid van het zielsgebeuren hoort bij de ervaringswereld en laat zich op die manier gelden als oorzakelijke verbanden. Zij beïnvloeden in sterke mate natuurlijk ook, op indirecte wijze, andere zielen door stemmingsoverdracht. Denken, voelen en willen worden echter niet alleen in de ervaringswereld door verregaande uitwerkingen begeleid, maar ook in de sfeer die buiten de profane ervaring ligt. Want elke gedachte, elk gevoel, elke wilsuiting duidt hier op een geheimzinnige 'energie'. Daarop berust allereerst de al eerder genoemde 'wisselwerking' tussen de verschillende sferen van die ziel, waarvan deze 'energieën' afkomstig zijn. Maar daartoe beperkt de 'werking' van deze energieën zich niet. Beter gezegd, ze overschrijden de grenzen van de individuele ziel waarin hun oorsprong ligt. Ze dringen door tot de bovenzinnelijke wereld en beïnvloeden rechtstreeks (dus zonder interpretatie van de zintuigen die er ongevoelig voor zijn) allerlei andere zielen, zonder dat zij of de veroorzaker van die energieën zich van zo'n invloed, op welke manier dan ook, bewust is. De 'duur' en 'invloedsfeer' van deze energieën zijn onbegrensd.

Voorzover afzonderlijke gedachten, gevoelens en wilsuitingen in tegenspraak zijn met de ethische roep, dus boosaardig zijn, zullen de uitgaande 'energieën' in de ziel van de oorspronkelijke bedenker, alsook in de andere zielen waarop ze invloed krijgen, weer

overwegend boosaardige gedachten, gevoelens en neigingen opwekken, die zelf weer 'energieën' met voornamelijk boosaardige uitwerking inhouden. Zo wordt uit elke kwade gedachte, uit elk boos gevoel, uit elke boze neiging in de bovenzinnelijke wereld een boosaardige macht geschapen waarvan sterkte en tijdsduur onbegrensd is.

Voor iedere bewuste religieuze ziel betekent elke boze gedachte, elk boos gevoel en elke boze neiging onvermijdelijk de herkenning van een zonde. Het is dan onbelangrijk of deze feitelijk boosaardige zielsgebeurtenis ook nog negatieve handelingen of verzuim daarvan in de omgeving tot gevolg heeft. Verder moet zo'n ziel zich bewust zijn van de talloze gebeurtenissen, waarin boosaardige 'energieën' van haar zijn uitgegaan. Je moet dan je medeplichtigheid en medeverantwoordelijkheid erkennen voor de negatieve kant van de wereld. Hoewel de invloed van de ontspringende boosaardige energieën zich in het begin tot de persoon zelf en haar directe omgeving beperkt, bestaat er toch een kans dat de 'besmetting' zich verder verspreidt. Zo slaan op elke zondaar de misstappen van de hele wereld neer.

In dit soort omstandigheden ligt de diepste grondslag voor de ethische norm van naastenliefde en dienstbaarheid zonder aanzien des persoons. Jouw schuld is ook mijn schuld, want wie kan werkelijk op elk moment instaan voor zijn daden? Wie overziet daadwerkelijk alle gevolgen van zijn handelen? Wie handelt er altijd bewust? Uiteindelijk lijkt het vanuit dit standpunt heel logisch dat elke schaamtegevoel tegenover de juiste weg en al het oordelen over anderen in de kiem gesmoord moet worden.

Deze gebeurtenissen in de religieuze sfeer roepen, blijkbaar met noodzaak, verder bepaalde 'bewegingen' van deze sfeer op, die voor het intellect gelijk staan aan het beeld van gebed en hetzelfde is als een gesprek met God – meestal in de vorm van een bede. Alleen wanneer en voor zover het gebed in de bewogenheid van de religieuze sfeer zijn oorsprong en zijn ondersteuning vindt, spre-

ken we van een gebed in religieuze zin. Gebed is genade, zoals alles in het religieuze leven genade is. Daaruit volgt verder dat de inhoud van zo'n echt gebed alleen maar kan slaan op de verhouding tussen de ziel en God. Elk ander onderwerp ligt buiten het bereik van het echte gebed en is een gevolg van een handeling van het intellect en de wil en maakt geen deel uit van het religieuze leven. Zo'n onecht gebed probeert een veronderstelde 'wil van God' te beïnvloeden.

Bewust religieus leven is geen vast bezit van de ziel. Het berust alleen op genade. Als deze genade verdwijnt wordt de relatie tussen de ziel en God verduisterd. Vertwijfeling en radeloosheid nemen de ziel in gijzeling. De mogelijkheid tot een echt gebed valt dan weg omdat de basisvoorwaarde, bewust religieus leven, is weggevallen. Zo lijkt de weg naar de eeuwigheid afgesloten. Er blijft voor de ziel niets anders over dan in volle deemoed stil en berustend de terugkomst van de genade af te wachten. Maar het is aanmatigend om naar een reden voor de terugtrekking van de genade te vragen of misschien de zonde daarvoor aan te wijzen. Voor gebeurtenissen op het gebied van het eeuwige bestaan voor de mens geen inzichtelijke redenen. Overwegingen die passen bij aardse gerechtigheid schieten allemaal tekort.

Bewust religieus leven heeft overigens niet alleen invloed op het gevoel, maar ook op de esthetische sfeer. Het kan daarin bewegingen veroorzaken waaraan de grootste kunstwerken hun oorsprong ontlenen. Het is moeilijker om de invloed van een religieus leven op de ethische sfeer aan te duiden. Dat komt omdat de 'bewegingen' daarvan zich onafhankelijk daarvan voltrekken, of er nou in een bepaald geval 'bewust religieus leven' bestaat of niet. Uit het feit dat elke ongehoorzaamheid tegen de ethische oproep onder alle omstandigheden waar religieus leven aanwezig is als zonde wordt aangemerkt, volgt dat elke ethische oproep op voorhand een inhoud moet hebben volgens de normen die aan de bewegingen van de religieuze sfeer ten grondslag liggen, dat hij

dus in nauwste verband ermee staat en er beslissend door beïnvloed wordt. Dus komen religie en ethiek begripsmatig ook niet met elkaar overeen, want religie behelst de verhouding van de ziel tot God, en ethiek de verhouding tot anderen en tot de wereld.

Op basis van de 'bewegingen' in de esthetische, ethische en religieuze sfeer ziet het intellect beelden, waaruit glashelder een relatie tussen het transcendente buiten de mens om, van God, en het transcendente in de mens, van de ziel, blijkt. God staat in relatie tot elke gedachte, alle gevoel, alle wil, net zoals tot elke 'beweging' in de esthetische, ethische en religieuze sfeer van de ziel. Maar voor de aard en de wijze van deze relatie kan het verstand geen beeld vinden. Wanneer het verstand bepaalde relaties als beeld van 'genade' kenmerkt en ook als dit onontbeerlijk en onvermijdbaar is, dan zegt dat nog niets over het werkelijke karakter van deze relaties. Want genade is hier, voor zover die de genadegevende macht bedoelt, enkel een raadsel, een toverwoord, dat op iets onuitsprekelijks, onbegrijpelijks duidt. Met de aardse begenadiging heeft deze transcendente genade helemaal niets van doen, omdat de eerstgenoemde onlosmakelijk verbonden is met de ideeën van middel en doel. Je kunt zeggen dat aan deze genade wel eens kenmerken als onberekenbaarheid, volledige willekeur, je zou haast zeggen toeval, toegedicht worden. Het moet maar eens uit zijn met alle haarkloverij. Het is een feit dat soms het verstand gewoon niet geraakt wordt door de bewegingen van de ethische of religieuze sfeer, zodat de ethische oproep faalt en dat bewust religieus leven ontbreekt. We hoeven daarbij op de Eeuwige niet te rekenen, maar zullen ons ootmoedig moeten buigen, en ons vol schaamte eraan moeten herinneren dat we geheel onwaardig zijn als de genade ons toestaat de ethische roep in ons innerlijk te horen en we een bewust religieus leven deelachtig worden. Ja, we moeten leren in te zien dat *überhaupt* zo'n gedachte en het waarnemen van 'genade' een onverdiende gunst is.

Bewegingen van de religieuze sfeer van de ziel roepen in het intellect het beeld op van een relatie tussen God en al het profane of de 'wereld'. Daardoor bestaat er een relatie tussen God en alle wereldgebeurtenissen, of het nu naar menselijke maatstaven onbeduidend of kolossaal is. Ook soort en aard van deze relatie kunnen echter door het verstand nog niet eens op raadselachtige wijze worden uitgedrukt. Op de eerste plaats is het beeld van de wereldschepper en -bestuurder totaal ongeschikt, omdat dit puur menselijke gedachtegoed gebaseerd is op de idee van middel en doel. Daarmee worden deze ideeën in absolute zin toegedicht aan zowel het eeuwige als het heden. Ook het beeld van tekenen en wonderen van God veronderstelt het causaliteitsbeginsel en kan daarom niet toegepast worden. Bovendien is nooit een conclusie van empirische gebeurtenissen op enige manier geoorloofd, laat staan dwingend toepasbaar. Daar hult de ziel zich in bescheidenheid en geeft, onder het loslaten van elk begrip en persoonlijke verlangens en impulsen, zijn aardse en niet aardse bestaan, zoals een kind dat zijn vader grenzeloos en onvoorwaardelijk vertrouwt, over in de handen van de EEUWIGE. De ziel is zich er echter terdege van bewust dat ook de mogelijkheid van zo'n 'onthechting' enkel en alleen genade is.

2 Religie in de overdragende betekenis

Onafzienbaar is de rijkdom aan voorstellingen en beelden, waartoe ook erediensten behoren, die door bewust religieus leven door de eeuwen heen ontstaan zijn. Al deze voorstellingen en beelden zijn religie in overdragende, oneigenlijke en afgeleide zin. (William James spreekt in dit verband over 'tweedehandsreligie', vert.) Over het zielloze karakter van deze voorstellingen in vergelijking met de gebeurtenissen in religieuze sfeer die hierin worden weerspiegeld, hebben we al gesproken.

Toch komt religie in erfelijke zin een buitengewone en niet te onderschatten betekenis toe. Want in deze voorstellingen en beelden vertoeft de 'betovering' die het religieuze zielsleven voorbereidt en de aanwezige religieuze kracht versterkt. De wat heftige en grootse benaming van 'betovering' is gekozen, om deze zienswijze indringend te benadrukken. Het ontstaan van religieus leven zelf is echter niet de uitwerking van de religie in overdraagbare zin, maar hangt uiteindelijk af van de vraag of juist één bepaalde ziel deelgenoot zal worden van de genade van bewust religieus leven. Deze begenadiging overkomt iemand geheel onafhankelijk daarvan en staat los van de voorstellingen en religieuze vormen in overdraagbare zin die in het verleden invloed hebben gehad. Deze magische kracht is een van de meest wezenlijke elementen van religie in overdraagbare zin. Het vormt haar belangrijkste, ja zelfs ronduit meest bepalende kenmerk. Deze toverkracht wordt niet bewust of onbewust door de werkelijke of vermeende geestelijke vader van de afzonderlijke uitingen bepaald. Het magische is afkomstig van de wereld van het transcendente. De afzonderlijke voorstelling en vorm is enkel als door genade daaruit ontleend. Met deze toverkracht kan de afzonderlijke religieuze uiting in overdraagbare zin soms sterker maar ook soms zwakker begiftigd zijn. De ene keer wordt een groot aantal zielen door haar geraakt, de andere keer maar weinig of geen enkele. Ook op de geestelijke vader van de afzonderlijke voorstel-

lingen of beelden kan de magie gaan inwerken. Voor de potentiële werking van toverkracht is vanzelfsprekend ook de richting, de bewogenheid en het bijzondere karakter van de individuele ziel die met zo'n uiting in aanraking komt, van grote betekenis.

Deze religieuze betovering is niet alleen met menselijke voorstellingen en beelden verbonden. De betovering kan ook milddadig met voorwerpen en gebeurtenissen van bezielde en onbezielde natuur, in het bijzonder met bepaalde plekken, verweven zijn. Ook hier is de sterkte en werkzaamheid van de betovering in tijd en omvang zeer verschillend. Zie hierover verder de bijlagen die achterin deze uitgave zijn opgenomen.

Zoals het magische karakter onafhankelijk is van de wil van de werkelijke of vermeende geestelijke vader van de voorstellingen of beelden, zo is ze ook onafhankelijk van zijn waarheid, ja zelfs van zijn logisch inzicht en juistheid. Aan een schijnbaar zinloze rij van klanken en woorden, ja zelfs aan simpele handelingen en gewone voorwerpen en natuurverschijnselen kan een aanzienlijke toverwerking toegedicht worden. Omdat de religieuze voorstellingen en vormen in overdraagbare zin bij de ervaringswereld horen, zijn ze ook toegankelijk voor wetenschappelijke bewerking en onderzoek. Echter, de magie wordt volledig buiten elke wetenschappelijke benadering gehouden omdat ze haar wortels in het transcendente heeft. Maar omdat de religieuze werkzaamheid van deze voorstellingen en beelden niet op hun wetenschappelijk vaststelbare waarheid, logisch inzicht en juistheid berust maar alleen op de genadebetovering, helpen de resultaten van historische en literaire kritiek ook op generlei wijze deze religieuze kracht vooruit. Ze remmen eerder de wetenschappelijke inspanningen op het gebied van de religie in overdraagbare zin alleen maar af en berokkenen het religieuze leven schade. Want aan de ene kant kan de wetenschap zich alleen met onwezenlijke, toevallige en bijkomstige kanten van het religieuze in overdragende zin bezighouden. In zekere zin houdt zij zich alleen bezig met de buitenkant waar-

door deze tot schijnbare hoofdzaak verheven wordt. Aan de andere kant zaait de wetenschap twijfel en onrust bij de zoekende ziel, zonder dat ze de kracht bezit om hoe dan ook een oplossing aan te dragen.

Of in een specifiek geval van religie in overdraagbare zin sprake is en of dit dus met een menselijke voorstelling of beeld, of met een natuurlijk voorwerp of natuurverschijnsel van het genadewonder verbonden is, kan niet objectief worden vastgesteld. Alleen vanuit de eigen ervaring of van die van een ander over de uitwerking van de betovering in het religieuze leven, is in deze richting een uitspraak mogelijk.

Niet alleen uit wetenschappelijk, maar vooral ook vanuit religieuze interesse heeft het verstand van vroeger zich met rusteloze ijver de ontzagwekkende stof eigen gemaakt die bij de religie in overdraagbare zin hoort. Hier lagen onbegrensde mogelijkheden om te onderzoeken, te verbinden en zich verder te ontwikkelen. De religieuze betovering zelf was, ondanks zulke onderzoekingen, volledig ontoegankelijk. Zo ontstonden de grote religieuze systemen op dit gebied in overdraagbare zin. De toverkracht, die besloten lag in de oorspronkelijk verwerkte grondstof, kon ook door het resultaat van de bewerking in het begin weinig, maar ging spoedig in een sterkere massa over. Wanneer in zo'n bewerking nieuwe religieuze inzichten opdoken, dan kon men daarmee op spontane wijze nieuwe toverkracht verbinden en nieuwe grotere gebieden van de ziel beïnvloeden.

Bewust religieus leven op de hier bedoelde manier als door gratie zich bewust worden van de bewegingen in de religieuze sfeer van de ziel, is daarom van oorsprong in beginsel onafhankelijk van de voorstellingen en beelden van de religie in overdraagbare zin, hoe belangrijk haar rol in een voorbereidend stadium ook moge zijn. Ook in de verdere ontwikkelingsgang van het eenmaal ontstane religieuze leven blijft deze principiële onafhankelijkheid bestaan. Regelmatig echter zullen de meeste zielen dankbaar en met succes

naar de traditionele beeldsystemen van de religie in overdraagbare zin grijpen, om voor die bewegingen in haar eigen religieuze sfeer, die hun intellect beroert, een uitdrukking te vinden. Ook zullen ze in tijden van innerlijke nood en geestelijke droogte steeds weer in de overgeleverde en beproefde schat van de religie in overdraagbare zin hun toevlucht nemen. Maar al te vaak zal zich ook het geval voordoen dat de beelden van de religie in overdraagbare zin deze geschiktheid als uitdrukking voor de individuele ziel verliezen, dat het intellect door bewegingen van de religieuze sfeer geraakt wordt, die niet stroken met de traditionele beeldreeksen. Het is makkelijk in te zien dat zo'n gebeurtenis de ziel heftig in beroering brengt en kwelt. De geschiedenis kent genoeg tragedies die over geloofstwijfel en het geloofsvertwijfeling verhalen. Maar het is niet de verhouding tussen de ziel en God die hier wordt bedreigd. Het is alleen bedreigend voor de traditionele, overgeleverde religie. Zo'n ziel wordt er ook niet mee geholpen om met geweld nieuwe wijn in oude vaten te persen. Op religieus gebied bereik je met geweld en dwang alleen maar het tegendeel van wat je beoogt. Integendeel, enkel de weg van het deemoedig geduld blijft over. Je moet in gebed op het uur van genade blijven wachten om de nieuwe beelden te vinden die je lippen ontspannen. Pas dan zal zij haar dankbaarheid voor deze genade bewijzen als ze moedig en zonder schroom getuigenis aflegt van het heil dat haar, uit liefde tot andere zielen die zich in dezelfde ellende bevinden, is overkomen.

Als innerlijke dwang op het religieuze levensgebied al schade kan berokkenen, dan geldt dat des te meer voor al het uiterlijke geweld: godsdienstige wetten en inquisitie zijn met zichzelf in tegenspraak en een schandvlek van elke religie.

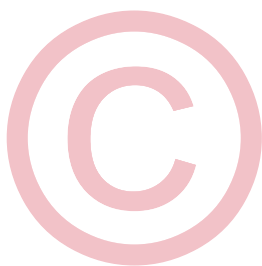
Zoals alle gelijkvormigheid in inzichten en pogingen voor de meeste mensen gemeenschapsvormend werkt, zo geldt dat ook voor gelijke houdingen van de ziel tegenover religie in overdraagbare zin. De geschiedenis laat de totaal verschillende gemeen-

schappelijke structuren zien, van kloosterachtige kleine gemeenschappen tot mondiale organisaties. Voor- en nadelen van zulke structuren liggen voor de hand. Met zekerheid bieden ze, vooral in hun erediensten die ook zelfs bij de religie in overdraagbare zin horen, de zoekende ziel een oriëntatiepunt en de dolende ziel steun. Maar elke organisatie heeft normen nodig om haar bestaan te waarborgen, om haar bereik af te grenzen. Ook de kleinste religieuze gemeenschap kan niet zonder dogma's. Daarmee is ook een enorm gevaar voor dwang van buiten op het gebied van het religieuze leven gegeven. Een gevaar, dat nauwelijks overschat kan worden.

SLOTWOORD

HET HELE ARTIKEL BEVAT TUSSEN DE REGELS HET ANTWOORD OP DE VRAAG NAAR ZIJN BRONNEN. Er kan geen andere bron genoemd worden dan het eigen innerlijke leven. Alleen in de diepte van iedere individuele ziel openbaart zich het eeuwige, en in iedere individuele ziel steeds opnieuw op een geschikte karakteristieke wijze. Geen menselijk oor heeft ooit de stem van het EEUWIGE gehoord, geen menselijk oog heeft ooit zijn verschijning aanschouwd en geen enkele steen of boek ontsluit en sluit een openbaring van het EEUWIGE. Elk 'bewust religieus leven' is enkel een zwakke weerschijn en bleke afglans van zo'n openbaring, die de donkere afgronden van de ziel als een bliksemschicht verlicht, zodat deze verblind door het licht van de eeuwigheid in huiverend beven haast vergaat.

Wat je normaal gesproken 'openbaring' noemt, zijn naast elkaar opgehangen beeltenissen, die door bewegingen van de religieuze zielssfeer tegelijk met de voorstelling van bewust religieus leven in het intellect denkbeelden oproepen. Zo'n openbaring behoort dus alleen het religieuze gebied in overdragende zin toe. Op meest ontoereikende wijze wordt hier geprobeerd in woorden en beelden te schetsen wat geluid- en vormloos in de diepte van de ziel deint en spontaan het intellect mag raken. Voor zo'n schildering bestaat geen auteursrecht. Het is enkel een reproductie, die ook alleen maar voor de navolger een geldigheid heeft, en ook voor deze alleen in zoverre dat hij het origineel in zijn vaagste contouren enigszins vermoeden kan. Voor zo'n beschrijving geldt maar één norm en maar één criterium: innerlijke oprechtheid en trouw.

Marburg (Bez. Cassel), Uferstraße 13, August 1926

Paul Neff

Numinoses Erlebnis bei Ruskin und Parker verscheen voor het eerst in *Aufsätze, das Numinose betreffend*, Stuttgart/Gotha 1923 bij Verlag Friedrich Andreas Perthes A.-G.
Samen met de numineuze ervaringen van J.W. Hauer, Ch. Heinrichs en Alfred Tennyson en het kleine essay *Ontwikkelingsfasen in de jeugd en bij schriftloze volken* opgenomen in de 5e vermeerdere druk van *Aufsätze* onder de titel *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus Numinus)*, München 1932 bij C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
A numinous experience of John Ruskin verscheen in de door Rudolf Otto geautoriseerde Engelse vertaling *The Idea of the Holy*, 1923 bij Oxford University Press, Londen: Humphrey Milford.

VERTALING Daniël Mok en Rebecca Kolthoff

BIJLAGE

Rudolf Otto

HET SPONTANE ONTWAKEN VAN HET NUMINEUZE GEVOEL

INHOUD

DE *INTUITUS MYSTICUS* ALS PRIMITIEF-ELEMENTAIRE BELEVENIS

Om te kunnen begrijpen hoe religie ooit in de geschiedenis is ontstaan moet ons uitgangspunt de mens en zijn gemoedsleven zijn. 'Je inleven in de geest van de aapmens, de *pithecanthropus*, is een hopeloze aangelegenheid'. We moeten erop vertrouwen dat de schriftloze mens voor ons nog te begrijpen is wanneer we zijn gevoelsleven kunnen volgen, en voorzover dit verklaarbaar is in termen van gemoedsbewegingen die wijzelf ook kennen. Deze emoties zijn voor ons van groot belang omdat ze ook in onze tijd als spontane, oorspronkelijke, dus zo los mogelijk van overlevering en opvoeding, *uitingen van numineuze ervaring* kunnen ontstaan en niet direct herkend worden als iets dat vroeger onder religie werd verstaan, of in duidelijk contrast daarmee, als volstrekt oorspronkelijke oerervaring wordt beseft.

In *West-östliche Mystik* heb ik in bijlage 3, *Der intuitus mysticus als primitiv-elementares Erleben*, een voorbeeld gegeven uit de streek van Santa Fe, van een ervaring die al heel duidelijk de trekken vertoont van een nog onontwikkelde eenheidsgedachte, *ekatā-darshanam*. In de eenzaamheid van New Mexico hadden de bewoners echter geen enkele notie van enige mystiek en eenheidsvisies[1] (zie p. 39). Maar bijzonder belangrijk zijn vooral voorbeelden die tegelijkertijd spontane religieuze ervaringen uit de kindertijd laten zien.
Sinds het onderzoek van Erich Jänsch is de aandacht van de psychologen steeds meer gericht op capaciteiten die spontaan vanuit het kindergemoed opwellen. Deze kwaliteiten blijven in het latere leven door gemis aan vorming of om andere redenen bedekt of gaan zelfs verloren.

Geldt dat ook voor de religieuze talenten? Als dat zo is, dan zou dat de spontane zelfstandige religieuze ervaring bijzonder goed aanschouwelijk maken.

Zo'n soort aanleg (*rudiment*) kan vandaag de dag, net zoals andere typische eigenschappen van het menselijke gemoed, spontaan uit de ziel opwellen en kan dus nog steeds in zijn unieke karakteristiek gecontroleerd worden. Daarmee is dan meteen ook een aanzet gegeven om oorspronkelijke religieuze gevoelens, ook in de geschiedenis, als wezenlijke en bijzondere bronnen weer te herkennen en te erkennen. In deze uitgangspunten liggen uiteindelijk ook de wortels van religieuze voorstellingen en symbolen. Ook al zijn deze vermengd met of verborgen door plaatselijke inbreng of eigen fantasie. Ik laat hier graag enkele voorbeelden van zien.

1 *De intuitus mysticus als primitief-elementaire belevenis*

Dat de mystieke ervaring, ondanks alle speculaties, als een volstrekt eenvoudige directe belevenis en tegelijkertijd als een heel spontane en oorspronkelijke ervaring overkomt, lijdt geen twijfel. Ik heb op andere plaatsen geprobeerd om overeenkomstige voorbeelden speciaal uit jeugdervaringen te verzamelen. Een van de meest recente in dit opzicht is de autobiografie van Ankor Larssen: *Bei offener Tür*, en de helden in zijn beide verhalen *Maria und Martha*, en *Die Gemeinde, die in den Himmel wächst* leerrijk.

Hierover schrijft een jonge vriend mij het volgende:

> "Ik had in het voorjaar een onderhoud met professor Longwell in Princeton (USA). Ik vroeg hem uit te leggen, wat u (in casu Rudolf Otto) onder de *Mystik des zweiten Weges* verstond. Toen ik daarbij de uitdrukking *Einheitsschau* gebruikte, ging hij hier direct op in en vertelde van een fenomeen dat bij hem thuis, in de buurt van Santa Fe in New-Mexico, heel bekend is.

Hij noemde het *the lure of the desert*, 'de verlokking van de woestijn', een naam die het 'fascinerende' ervan heel goed uitdrukt. Hij beschreef toen deze ervaring in termen die precies weergeven wat u (*i.c* Rudolf Otto) met de term *Einheitsschau* beschrijft: een zeldzame manier van terugdeinzen en in elkaar overgaan van voorwerpen, – *just some sort of unity*, 'enkel een vorm van eenheid'. Daarbij was het karakteristieke ervan zo buitenredelijk, dat degenen die het kennen het niet nodig vinden om het door woorden te zeggen, maar dat ze het aan een toevallig gebaar of aan de intonatie van een willekeurig woord van de ander herkennen. Op de vraag: 'heb je wat gezien?', antwoordt de ondervraagde alleen maar met zo'n soort gelaatsuitdrukking. Longwell vertelde dat hij zelf deze ervaring een keer gehad heeft en dat dit een diepe indruk op hem heeft gemaakt, ondanks het feit dat deze ervaring voor hem eenmalig bleef."

§ 1 L. W. HAUER

J. W. Hauer schrijft in zijn boek *Die Religionen*:

> *Een twaalfjarige jongen is helemaal alleen tijdens het aren lezen. Het is een schitterende zomerdag. Zijn dorstige blik omvat vanuit de hoogte de omgeving. Het diepe blauw van de hemel strekt zich in een verheven stilte uit over de gouden velden, ver over het land. Uit de verte hoor je af en toe het geroep van de maaiers of het knallen van de zweep. En bijna onwezenlijk, getemperd door de zonovergoten lucht, zweven, naar gelang het ritme van de uren, de slagen van de kerktorenklok de hoogte in. Dan komt de ziel van de jongen in beroering en voelt hij een zeer diep verlangen; vol aandacht en vol verwachting zit hij daar. De ontroering wordt sterker, zij groeit uit tot een bedwelmend akkoord. Reusachtig voelt hij het om zich heen zweven – hij heeft geen naam voor deze raadselachtige, indringende aanwezigheid, die ook niets gemeen heeft met alles wat hij over God gehoord heeft. Hij denkt er zelfs niet aan het verband te brengen met de 'God' die hij uit de heilige verhalen kent. Zijn voorstelling van God en datgene wat in deze ervaring doorwerkt, hebben niets met elkaar te maken. En nu stort het met volle drukkende kracht op hem neer, een huiveringwekkende vloed, een niet te vatten werkelijkheid. Angstig pakt hij zijn zakje met aren op dat in het diepe wagenspoor ligt, en maakt dat hij wegkomt uit die benauwende situatie. Hij loopt of zijn leven er van afhangt, en komt buiten adem in het dorp aan waar hij zich ergens probeert te verbergen voor dit huiveringwekkende dat hem overspoelde. Thuisgekomen zit hij na te denken voor de gesloten deur en is verbaasd over wat er gebeurd is – ja, hij schaamt zich bijna voor zijn dwaze gedrag – maar hij komt er niet uit, zijn wonder blijft. Die aanwezigheid blijft roepen en zal hem nooit meer verlaten.*

(*Die Religionen*, Stuttgart 1923, deel I, p. 37)

Wat mij in eerste instantie aan deze ervaring – want dat het hier om een werkelijke ervaring gaat, werd door de schrijver bevestigd – interesseerde, is dat in hem bijna met de nauwkeurigheid van een wetenschappelijke proefneming zich precies die gevoelsmo-

menten openbaarden, die ik in mijn analyse van het numineuze zelf heb ontdekt. Zelfs op dezelfde manier zoals zich dat in het citaat duidelijk voordeed. In *Das Heilige* (13^e^ druk 1925) op bladzijde 145 heb ik het aangegeven: een voorbeeld van de zuivere begripsloosheid ('buitenredelijkheid') van het religieuze gevoel. Voor degene die het overkomt, zijn er geen vertrouwde categorieën aanwezig. Integendeel, het maakt zich als het pure mysterieuze, als het *mirum* (wonderbaarlijke) zelf boven alle bevattingsvermogen uit, voelbaar.

Interessant is ook het spontane van de gebeurtenis, want de ervaring werd niet in verband gebracht met wat ooit is opgestoken of in lessen was geleerd, maar dat het bij vergelijking juist daarvan verschilde. Tot slot is het gegeven dat het hier om een jeugdervaring gaat van belang.

De indoloog en godsdiensthistoricus J.W. Hauer schreef het betekenisvolle werk *Die Religionen, ihr Werden, ihr Sinn, ihre Wahrheit.* In deel 1, *Das religiöse Erlebnis auf den unteren Stufen* vond Rudolf Otto een bevestiging van de fundamentele opvatting dat bij scherpe introspectie de innerlijke getuigenis opgemerkt kan worden: 'Wat het hart (*Gemüt*) 'getuigt', kan in een gunstig geval ook uit een spontane intuïtie (*vorahnender Regung*) opwellen.'

(*Das Heilige,* München 1963, p. 158-159.)

VOOR DE GOEDE ORDE

Otto heeft zich net als Jung zich openlijk gedistantieerd van zijn collega Jakob Hauer († 1962) wegens diens politieke opvattingen.
Vgl. Horst Junginger: *The study of religion under the impact of fascism*, Leiden 2008.

§ 2 CH. HEINRICHS

Het volgende voorbeeld hoort er ook helemaal bij. Ch. Heinrichs vertelt (bijlage bij de *Vossischen Zeitung* № 229, 1925) een ervaring van een kind aan het zeestrand. Zij noemt het: *Ontmoeting met mezelf.* De inhoud is voelbaar verschillend van het eerste voorbeeld. Zeker wat de vorm betreft zou het ook onder 'spontane mystieke ervaringen' geschaard kunnen worden. De ervaring overkomt het kind op het einde van de vakantie, aan de rand van een meer.

Toen de allerlaatste dag aanbrak, zat ik rillend van de kou in de vochtige nevelige lucht aan het strand. Ik had een schip gebouwd van zand, hout en stenen. Een schip, mooier en groter dan ik ooit gebouwd had. Het meer lag er stil bij alsof ze de winter in Antlitz al ervoer. De lucht droeg geen enkel geluid. Ik keek om me heen, omhoog naar ons vertrouwde huisje dat hoog aan de tuinrand stond. Het was er niet meer. Een muur van mist omringde mij zo dat ik nog net het gele, natte loof van de onderste oeverbosjes kon zien. Ik was alleen met mijn schip, met de kleine inham van het onbeweeglijke meer. Toen drong het naar binnen. Als warme, gestaag vallende vonken zonken de beelden die ik maandenlang begerig had geabsorbeerd vliegensvlug en piepklein in mijn innerlijk. Ze daalden af in mijn gemoed. Steeds sneller, talrijker en steeds dieper – allemaal, zonder er één over te slaan. En ze bleven daar liggen als onuitputtelijke voedingsbodem van mijn wezen, als een onverwoestbare schakel tussen de natuur en mij. Ik had mezelf een ogenblik lang temidden van de natuur, als onderdeel van de natuur zelf, gezien. Ik was mezelf in haar tegengekomen. De gedachte die mij toen uit de diepste regionen van mijn wezen vervulde was: 'Dit is de mooiste tijd van mijn leven, zo mooi kan het nooit meer worden. Dit wijze inzicht van een kind heeft tot op de dag van vandaag gelijk gehad'.

Duidelijk verwant met deze belevenissen is wat Tennyson over zichzelf vertelde en wat ook hij tot in zijn jeugd herleiden kon:

Als ik helemaal alleen ben, dan ben ik vaak in een soort zwakke conditie. Dit overvalt mij doordat ik stilletjes mijn eigen naam herhaalde, tot alles plotseling, zo lijkt het, wegspringt uit de intensiteit van het persoonlijke bewustzijn. De persoonlijkheid zelf lijkt zich op te lossen en langzaam te vervagen tot een ongebonden staat. Het is geen verwarrende maar de meest heldere en veiligste staat die absoluut niet in woorden te vatten is. Een conditie waarin de dood een bijna lachwekkende onmogelijkheid was – het verlies van persoonlijkheid (als die er al geweest zou zijn) leek geen opheffing maar het enige ware leven – ik voel me beschaamd om mijn ontoereikende beschrijving. Maar heb ik het niet gezegd: mijn staat was onbeschrijflijk?

Misschien laat datgene wat Alfred Tennyson in zijn memoires over zichzelf vertelt zich vergelijken met de *satori* van zen, in het bijzonder met de ervaring van zenmeester Bukko:

Ik had de avond samen met twee vrienden in een grote stad doorgebracht. We hadden met elkaar gedichten en filosofische werken gelezen en besproken. Tegen middernacht gingen we uit elkaar. Ik had nog een lange terugreis voor de boeg. Mijn gemoed, nog diep onder invloed van de gedachten, beelden en gevoelens, die door het lezen en bespreken gevormd waren, was stil en vredig. Ik verkeerde in een toestand van rustig, bijna passief genieten. Welbeschouwd was ik niet aan het denken, maar liet ik gedachten, beelden en gevoelens als het ware vrij door mijn gemoed stromen.

Plotseling, totaal onvoorbereid, bevond ik mezelf omhuld door een vlammenkleurige wolk. In eerste instantie dacht ik aan vuur, aan een mogelijke brand ergens in de buurt. Maar tegelijkertijd zag ik: het vuur was in mezelf. Terstond overviel mij een gevoel van jubel, van grenzeloze vreugde, vergezeld of onmiddellijk gevolgd door een onbeschrijfelijke openbaring van inzicht. Zo zag ik ondermeer, ik was niet alleen overtuigd, ik zag echt –, dat het heelal niet uit dode stof bestaat, maar integendeel, dat het een levende aanwezigheid (a living

Presence) is; dat de wereldorde zodanig is, dat zonder enige uitzondering en zonder toeval alle dingen voor elkaar het beste werken. Het schouwspel duurde een paar seconden. Toen was het voorbij. Maar de herinnering bleef en het gevoel van werkelijkheid daarvan, van wat ze liet zien, zijn alle vijfentwintig jaar die daarna verstreken blijven bestaan.
(Geciteerd uit C. Butler, *Western mysticism*, p. 332.)

Het verschil tussen een pure zenbeleving is hier in ieder geval, dat de inhoud van de ervaring van Tennyson veel meer het abstracte en benoembare benadert dan bij zen het geval is. Of tenminste schijnt te benaderen. Want de veel sterkere verstandelijke houding van de westerling vertroebelt misschien de ervaring zelf door de pogingen om achteraf verklaringen te zoeken.

Vgl. *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus* Numinis*)*, 'Das Numinos-Irrationale im Buddhismus', *§ Satori bei A. Tennyson*, p. 252.
Vgl. i.h.b. over Zen-mystiek R. Otto *West-östliche Mystik*², p. 207 en m.n. p. 379: *das Gleichnis von der verlorenen und wiedergefundenen Kuh*.

Net zo leerzaam zijn de memoires van Rabindranath Tagore over zijn jeugdervaringen. Ze zijn juist daarom zo interessant, omdat ze laten zien dat niet alleen numineuze gevoelens *überhaupt* in het jeugdige gemoed uitbreken, maar dat bij hen die er gevoelig voor zijn de typische mystieke inzichten zich volledig spontaan in de jeugdperiode voordoen.

Heel lang geleden, toen ik nog één was met de aarde en het groene gras me overdekte en ik overgoten werd door het herfstlicht, toen mijn weidse, groenschemerige lichaam in de zonneschijn de jeugdige geuren en warmte uit elke porie wasemde, toen ik het land en het water van verre landen en streken besloeg, lag ik stilzwijgend onder de heldere hemel. Ik voelde hoe in het herfstige zonlicht het wezen van de verrukking, een vitale levenskracht, zich in een intense, onuitgesproken, halfbewuste vorm in mijn uitgestrekte lichaam roerde met een acute, huiverende, uitgelezen golving – ik scheen me daar op dat moment iets van te herinneren! Het gevoel van de oeraarde, uitbottend, bloeiend en blij met haar beschermer, de zon. Het is alsof de bewustzijnsstroom in mij onmerkbaar en langzaam elke grasspriet, elke boomwortel, elke ader doordrenkt, in de golvende beweging die door de korenvelden trekt, pulserend in elk blad van de kokospalm dat trilt van levenslust.

Vgl. Rudolf Otto, *Rabindranath Tagore's Bekenntnis*, Tübingen 1931.
Aus Rabindranath Thakkurs vaterlicher Religion, 1922;
Zum Verstandnis von Rabindranath Tagore: Ein Stuck altindischer Theologie, 1928-1929;
'Meine Religion' von Rabindranath Tagore, 1931.

Het fragment is afkomstig uit *A Tagore testament; Poems and articles*, translated from the original Bengali by Indu Dutt, Londen 1953.

§ 5 een numineuze ervaring bij john ruskin

John Ruskin vertelt over jeugdbelevenissen die regelmatig bij hem terugkeerden. Het zijn zuivere numineuze ervaringen. Bijna alle momenten, die wij daarvoor gevonden hebben, keren bij hem heel spontaan terug.

*Ten slotte: hoewel er geen welomlijnde religieuze gevoelens bij betrokken waren, toch was er een voortdurend beeld van heiligheid in de hele natuur. Van het kleinste voorwerp tot het meest immense – een instinctief ontzag, vermengd met verrukking; een onbestemde huivering zoals we die ons soms voorstellen om de nabijheid van een onstoffelijke geest aan te duiden. (*Vergelijk Zinzendorf: *'zoals iemand 's avonds huiverig wordt op het land'.) Ik kon het alleen maar door en door aanvoelen als ik alleen was. Dan deed het vaak mijn hele lijf huiveren van vreugde en ontzag. Het overkomt me als ik enige tijd niet in de heuvels was geweest en ik allereerst naar de oever van een bergrivier ging waar het bruine water rond de steentjes cirkelde, of wanneer ik voor het eerst de toppen van ver land tegen zonsondergang zag, of de eerste lage gebrokkelde muur bedekt met bergmos.*
Ik kan amper het gevoel beschrijven, maar denk niet dat dit aan mij ligt of aan de Engelse taal. Ik ben bang dat geen enkel gevoel goed te beschrijven is. Als we het gevoel van lichamelijke honger zouden moeten uitleggen tegenover iemand die nooit honger heeft gehad, zouden we moeite hebben het onder woorden te brengen. Het lijkt alsof de vreugde voor de natuur mij overkomt als een soort hartstochtelijk verlangen, gestild door de nabijheid van een grote en heilige Geest.
Dit gevoel bleef in zijn volle heftigheid bij me tot mijn achttiende of twintigste jaar. Toen mijn bedachtzaamheid en praktische kracht toenamen, en de 'zorg van deze wereld' op mijn schouders rustte, ebde het langzaam weg zoals Wordsworth beschreef in zijn Intimations of Immortality.'

(John Ruskin: *Of many things,* hfdst. xvii, § 19 in 'Modern painters' dl. iii, George Allen, Londen 1906)

Ik wijs hier op het volgende:

1 'Geen welomlijnde religieuze gevoelens waren erbij betrokken'. Geen bepaald religieus gevoel dat hem bekend voorkwam uit het godsdienstonderwijs, ook geen bepaalde, concrete afzonderlijke voorstelling van traditionele dogmatiek vermengd zich hiermee, of is de aanleiding.

2 'Amper te beschrijven' dat wil zeggen dat het niet tot een concreet begrip terug te brengen is.

3 Tegelijkertijd is het *een gevoel*, net zo uniek, zelfstandig en door niets anders te vervangen, of weer te geven als welk ander elementair gevoel van onze geest dan ook.

4 Het is geen wezenlijke esthetische beleving van schoonheid of van iets 'verhevens' maar dat van een volstrekt andere (*das ganz andere*) 'heiligheid'.

5 Het is 'intuïtief', wat wil zeggen dat het niet uit overdenking ontstaat (integendeel, het vervluchtigde 'toen mijn bedachtzaamheid toenam'). Het is zonder tussenkomst, gevoelsmatig uit de diepte van de ziel opgeroepen als een inzicht, helemaal a-priori, zonder eerste oorzaak.

6 'Huivering' en 'ontzag' zijn de kenmerkende gevoelens van *mysterium mirum ac tremendum*, die zich uiten als een 'huivering over het hele lijf'.

7 'Met vreugde en ontzag', de rilling, die tegelijkertijd verrukt en ontzagwekkend is, het mengsel van fascinatie met het *tremendum ac stupendum*.

8 Ruskin ervoer een 'nabijheid' als een geestesangst, de aanwezigheid van een onstoffelijke geest. Maar tegelijk op een veel hoger niveau lijkt het alsof 'een grote en heilige Geest' nabij is, een schimmige, spookachtige, maar met grandeur en heiligheid, tegelijkertijd echter blijkbaar onttrokken aan elke vorm van beschrijving.

9 Het treedt aan het daglicht als 'een soort hartstochtelijk verlangen'. Het komt voort uit de stille 'mystieke drijfveer' waar-

> over Heinrich Suso en Augustinus spreken en uit de neiging naar geheimzinnige waarden, waarnaar wij zoeken in religieuze onrustgevoelens, totdat hij zich laat vinden als een openbaring, en waar we niet naar zouden kunnen zoeken of verlangen als we niet in de duisternis al iets van zijn aanwezigheid geweten zouden hebben.
> Niets esthetisch, niets moralistisch en niets doelmatigs dringt zich op. De ervaring is puur *numineus*. En de natuurkenmerken die Ruskin noemt, en die in hem opkomen, dat zijn precies dezelfde die we bij de numineuze natuurbeelden tegenkomen, die boven de rede uitstijgen – buitenredelijk zijn. Bijzondere aandacht verdient 'de indruk van een veraf gelegen land bij zonsondergang', deze wijde leegte, versterkt door de stijging aan de horizon en door de gevoelens van wijde grenzeloosheid die alleen al door het wegzinkende zonlicht zo sterk kunnen worden opgeroepen.

Friedrich Schleiermacher noemt zo'n ervaring *intuïtie en gevoel voor het oneindige*. Wij noemen het *divinatie* (zienersgave, hogere ingeving, inzicht in het verborgene, profetie). Schleiermacher had gelijk toen hij opwierp dat divinatie in de sfeer van geschiedenis zelfs groter is dan al deze divinatie uit de natuurlijke sfeer. Zal er geen *numine afflatus* te vinden zijn die het buitenredelijke en het numineuze karakter van ons eigen tijdsgewricht voorvoeld?
Voetnoot in *Aufsätze das Numinose betreffend*, Stuttgart/Gotha 1923, p. 58.

[John Ruskin (1819-1900), Brits dichter, essayist en sociaal hervormer.
In 1843 verscheen deel 1 van *Modern painters.* Kunst was voor hem vooral een zaak van ethiek en moraal. In *The seven lamps of architecture* (1849) noemde hij offer, waarheid, kracht, schoonheid, leven, herinnering en gehoorzaamheid de zeven grondslagen van de kunst. In *The stones of Venice* (1851–1853) betoogt hij dat aan ware kunst altijd een religieuze bezieling ten grondslag ligt.]

§ 6 THEODOR PARKER

Theodor Parker, *Ten sermons of Religion*, Boston 1853, p. 142 e.v. verhaalt van spontane jeugdervaringen die nauw verwant zijn aan die van Ruskin. Vooral zijn bewering over de verhoogde numineuze aanleg bij kinderen, en die meteen het numineuze gebied afbakent en al vooruitloopt op de termen die wij menen daarvoor te kunnen vormen:

Het religieuze gevoel (werkzaamheid) begint vroeg bij kinderen. Maar net zoals bij alle bezigheden is ze aanvankelijk onbewust. Onbewuste capaciteiten herinneren we ons niet. We herinneren ons alleen wat we bewust met ons volle verstand ervaren hebben. We kunnen ons hoogstens vaag herinneren wat al vaag en duister of sluimerend in ons aanwezig is, terwijl de uitwerking (in ons gemoeds- en wilsleven) voor ons verdere vergankelijke leven blijvend kan zijn.
Je kunt zien dat baby's instinctmatig en onwillekeurig mondbewegingen maken, zoekend naar hun natuurlijke borstvoeding. Zo tast in onze kinderjaren het gevoel al zoekend naar de oneindige God. En bij kunstmatige voeding wordt het kind vaak genoeg alleen maar tevredengesteld met een aftreksel van de godheid die de mond vult en dus uithongering voorkomt.
Worden sommigen niet herinnerd aan een tijd waarin er een vermoeden was – het was meer een gevoel dan een gedachte – van een vaag, duister geheimvol iets, een oergrond boven alles verheven, om alles en in alles, dat niet begrepen kan worden maar je toch zeker niet kon zijn ontgaan?. Je lijkt er een deel van te zijn, of het van jou. Je was verwonderd dat je het niet met je ogen kon zien, of kon beluisteren met je oren, of met je handen kon aanraken terwijl je het wel kon voelen en waarnaar je streefde met zo'n wonderlijke onduidelijkheid. Soms kon je het niet anders dan liefhebben, soms boezemde het vrees in. Je mag het geen naam geven. Wanneer je dat zou willen, dan zou geen enkel woord als naam voldoen voor zoiets afwisselends. Je verbindt het met alles wat vreemd en buitengewoon is. Soms zou het hoogst beminnelijk zijn, dan weer bijna lelijk door zijn onbestemdheid en vormloosheid. Kom je in een nieuwe plaats terecht, dan zou het er eerst niet zijn. Maar al snel zou het er weer zijn, als een permanente reisgenoot.

Niet iedereen zal zich zulke ervaringen herinneren, waarschijnlijk alleen diegenen bij wie het religieuze bewustzijn vroeg ontlook. En toch zijn we allemaal door zo'n nevelachtige periode van onze religieuze ontwikkeling heengegaan, waar de ziel door gevoelens bewogen werd. Een gevoel waarvoor het verstand geen passende begrippen kan vormen.

Dezelfde gebeurtenis vind je op het grote toneel van de geschiedenis van oude volken, waarvan de gedenktekens nog steeds getuigen van deze vroegere bewustzijnsfeiten. En je vindt nu nog complete volken die zich in deze nevelige religieuze episode bevinden. Sfinxen en piramides zijn versteende resten van zulke bewustzijnsfeiten, zoals u en ik ze vroeger in de kinderjaren hebben gehad. De schriftloze volken hebben nu eenmaal een zekere naïviteit, tastend naar God, steeds in verleiding gebracht om met hun reagerende verstand datgene uit te drukken (in mythe en ritueel), wat hun eerst eens in de vorm van rechtstreeks gevoel gegeven werd. Waar de taal nog een te grof stuk gereedschap is voor een verfijndere uitdrukking wordt geprobeerd uit steen te vormen wat de taal nog niet kan uitdrukken.

Dit vage, geheimenisvolle, bovenmenselijke iets, nog voordat het hard geworden is en zich verstevigd heeft tot 'godheid', wil ik numen (het goddelijke) noemen. Wat het is, dat weet de schriftloze mens niet. 'Het is niet mezelf. Wat is het dan? Misschien iets van buiten?' Dus nemen ze dat ding van buiten, wat hun wonderbaarlijk toeschijnt, misschien een reptiel, een dier, een vogel of een insect. Of een gedeelte van de natuur, de wind, de bliksem, de zon, de maan, een planeet of een ster. Zo objectiveert zijn gevoel zich in en aan deze uiterlijkheden.

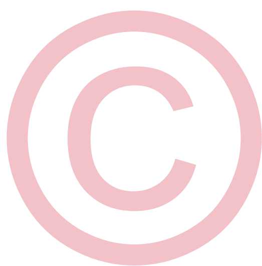
[Theodore Parker (1810-1860) was een Amerikaans unitarisch theoloog en predikant in Boston. Hij was beïnvloed door De Wette. Parker erkende geen bovennatuurlijke openbaring en ging geheel uit van de intuïtieve ervaringen van het menselijke gemoed. Parker heeft, net zoals de Quakers, zich beijverd voor de afschaffing van de slavernij.]

§ 7 ONTWIKKELINGSFASEN IN DE JEUGD EN ONTWIKKELINGSFASEN BIJ SCHRIFTLOZE VOLKEN

Het zou een belangrijke taak voor de godsdienstpsychologie en -pedagogiek zijn dit feit van spontane mystieke gevoelens uit de kinderlijke ervaringswereld te onderzoeken, en aan te wijzen waarom het meestal in het verdere leven weer teloorgaat. Dit kan dan vergeleken worden met het onderzoek van de Marburgse psycholoog en grondlegger van de eidetiserende integratiepsychologie Erich Jaensch (1883-1941) over het vermogen om het in de kindertijd waargenomene, en dat in dezelfde mate vervolgens vaak weer verloren gaat of beperkt wordt, opnieuw helder voor de geest te krijgen zodat het beeld het karakter van een waarneming krijgt. Deze onderzoeken laten zien dat de kinderlijke geest überhaupt in aanleg veel rijker is dan die van volwassenen, en dat volwassenen veelvuldig gelijktijdig een verlies van mogelijkheden ondergaan.

Bijzonder belangrijk zijn zulke inzichten voor de vraag naar de oorsprong van religie. Misschien zullen de oude mythen, door een oorspronkelijk rechtstreeks contact tussen mensen en goden, ooit op zo'n manier nog eens bevestigen dat het numineuze gevoel niet een pas in een later stadium in de cultuurgeschiedenis optredend moment is maar – integendeel – dat het voorafging aan alle cultuur. Dat de menselijke begintoestand in ieder geval niet het wilde halfdier was zoals de darwinisten zich dat voorstellen. Het is een royaal met aanleg en mogelijkheden toegeruste 'kinderjarenleeftijd', die veel weg heeft van de kinderleeftijd. Een tijd om te leven die rijk was aan mogelijkheden en vooral zoveel rijker was in de gevoelsaanleg dan bij hen in de 'kracht van hun leven'. De verklaring die Parker voor het religieuze ontwaken aangegeven heeft, wijst warempel in deze richting. Het 'cultuurproduct' heeft vaak genoeg in het geestesleven van volken werkelijk gewoonweg dezelfde rol gespeeld als die van de intellectualisering in de persoonlijke levensloop, namelijk dat het een oorspronkelijk rijkere gevoelsaanleg sterk in kracht doet verminderen. Met de 'visuele aanleg van het kind' is dit inderdaad overtuigend het geval

geweest. Het vermogen om beeldend te zien is geen later product van een ontwikkelde cultuur maar moet bij de virtuozen uit de IJstijd in verbazingwekkende kwaliteit aanwezig geweest zijn. Het is nog steeds een menselijke eigenschap bij de schriftloze culturen en wel in hogere mate dan het geval is binnen de gecultiveerde leefwereld. En zoals nog vandaag de dag het specifieke numineuze gevoel van het wonderbaarlijke, het ijzingwekkende, het ontzag, maar ook van de aandachtigheid het sterkst en meest spontaan naar voren treedt in de kinderziel en bij de naïeven, zo moeten wij het ook veronderstellen in de begin- en schriftloze tijd van de mensensoort. In ieder geval is staande te houden dat een tijdperk dat een zweem van wonderbaarlijk 'bezielen' kent, of dat de ongelooflijk wonderlijke gedachte van het *mana*, de mysterieuze kracht die in alle dingen aanwezig is maar in verschillende graad, en *orenda*, de magische macht of goddelijke kracht die in alle dingen aanwezig is, konden voortbrengen, zonder twijfel en veel eerder en veel beter in staat waren om gevoelsreacties zoals wij ook hebben, te beschrijven.

Het gedicht *Luister en zwijg* was ook in de Duitse uitgave van *Verlag von Alfred Töpelmann* opgenomen als *Ten geleide*.

De *Inleiding* van Rudolf Otto is ontleend aan *Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum; Vergleich und Unterscheidung*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1930, p. 84.

In de *Bijlage* is hoofdstuk XI *Spontanes erwachen des Sensus* Numinis uit Rudolf Otto's *Das Gefühl des Überweltlichen (Sensus* Numinis*)*; opgenomen.

Fünfte und sechste, vermehrte Auflage von *Aufsätze, das* Numinose *betreffend*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1932, p. 274-281.

Het citaat van Tagore is uit het Bengaals vertaald door Indu Dutt.

De door Otto opgetekende ervaringen zouden niet hebben misstaan in de collectie werkelijkheidsbelevingen die Tjeu van den Berk citeert in *Het numineuze* uit 2005 en *Op de bodem van de ziel* uit 2006.

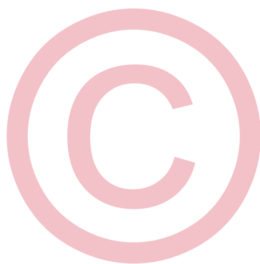
Het zijn ervaringen die de droomwereld van het kind raken, alsmede de verbeeldingswereld van de volwassene, ervaringen die de grens tussen de zichtbare wereld en het alomvattende waar wij deel van uitmaken voor een moment uitwissen.

Het geannoteerde citaat op blz. 13 is door de redactie ingevoegd.

Het citaat op het achterplat is van Mircea Eliade.

Postludium

ONTWIKKELINGSFASEN BIJ RÜMKE EN HESCHEL

RELIGIEUZE ONTWIKKELINGSFASEN AAN DE HAND VAN RÜMKE EN HESCHEL

Redactie en samenstelling

Daniël Mok

LITERATUUR

H. C. Rümke, *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof,* Amsterdam 1939

A. J. Heschel, *Who is man?,* Stanford/Londen 1966

D. Mok *Het kwetsbare leven*, Amsterdam 2012

DR. H. C. RÜMKE schetst in *Karakter en aanleg* twee wegen die, psychologisch gesproken, naar de echte geloofservaringen leiden: de weg langs de directe kosmisch-religieuze ervaring en de traditionele weg langs de 'gestalten achter de woorden'. Hij formuleerde I t/m III als grondpijlers van religiositeit, IV als 'geloof in engere zin' en V t/m VII als *godsdienstig geloof*:

I *Het zich zinvol ingeschakeld voelen in het geheel van het zijnde.*
II *Het geheel van het zijnde wordt gevoeld als oergrond van alle delen.*
III *Deze oergrond wordt gevoeld als 'grond van mijn grond'.*
IV *Deze oergrond is God.*
V *De eis wordt gevoeld tot gehoorzaamheid en verantwoording van schuld aan God, de oergrond. God vergt overgave.*
VI *Een houding van overgave wordt benaderd. De eis wordt als dringend erkend maar geeft niet duidelijk richting.*
VII *Deze eis, deze overgave worden tot gronddirectief van het leven.*

BELEVING I wordt bijna steeds het eerst gekend in een toestand van losgewoeldheid. Het is geen toeval dat zij optreedt in die perioden waarin een min of meer stabiel levenstijdperk in een ander overgaat. De puberteit is zo'n tijdvak waarin de oude eenheid van de persoonlijkheid doorbroken wordt (*desintegratie*), waarna het groeikrachtige individu opnieuw een eenheid wordt, die nu rijker is (*integratie* op hoger niveau). In deze fase zoekt het individu nieuwe oriëntering, erkenningsdrang komt tot uiting, oude zekerheden vallen weg.
Zo kun je als een van de eerste voorwaarden voor de boven beschreven religieuze beleving de mogelijkheid tot desintegratie noemen. Je voelt je *ingeschakeld in het geheel* en neemt deel aan het geheel. Wat geeft aan de beleving de kwaliteit zinvol te zijn? Het is dit: in het 'in de beleving ingeschakeld zijn' wordt een betekenis gevoeld. De gehele beleving is met een onzichtbare betekenis beladen. Deze zin, deze betekenis wordt aangevoeld, wordt geschouwd. De beleving ingeschakeld te zijn wordt symbool. Dat is de zin.

De echtheid van het symbool blijkt uit de fascinerende kracht, uit de onmogelijkheid de ervaring in een logische formule onder te brengen zonder haar van het meest specifieke te ontdoen.
Het vermogen tot symbolisch zien is wat Husserl de *Wesensschau* noemt, het vermogen door indringend en zuiver aanschouwen de kern van het aanschouwde in zich te voelen opgaan.

Beleving II is voor de één een spontaan opkomende geloofsovertuiging, anderen ervaren haar als een consequentie van het denken. Wij zijn hier in het domein waar de grens tussen geloven en denkend weten ternauwernood is aan te geven. In ieder geval kan hier het denken het intellect de weg banen. Is met *het geheel van het zijnde* het geheel van de fysische werkelijkheid of van de psychische realiteit bedoeld of is het een wederzijds doortrokken zijn? De beleving zelf geeft op deze vraag geen duidelijk antwoord. De meeste mensen raken in verlegenheid wanneer de vraag scherp wordt gesteld. Het lijkt erop dat meestal het geheel van een psychisch zijn beleefd wordt in de aanschouwde fysische wereld. In de beleving wijst het fysische beeld naar het psychische dat daarachter ligt. Soms ook wordt in de *beleving* psychisch en fysisch niet onderscheiden. Het is het domein van de zg. *psychofysica* waarvoor Gustav Fechner de basis heeft gelegd en later door William James is uitgewerkt in *De onsterfelijkheid van de mens*.

Beleving III is naast de beleving van *het zinvol ingeschakeld zijn*, naast en door de beleving dat *het zijnde als totaliteit de oergrond van alle delen is*, iets anders van geheel eigen aard: *het geheel wordt als grond van mijn grond ervaren*. Hier ontstaat een gescheidenheid binnen het 'ingeschakeld zijn' dat zelf een opheffing van scheidingen is. De scheiding tussen het 'ik' en *zijn* oergrond wordt ervaren. Hier is het allereerste begin van een persoonlijke relatie tussen het 'ik' en de oergrond. Het 'ik' keert zich tot zijn oergrond of keert zich ervan af of gaat ermee te rade. Het is juist de ervaring van deze relatie die op

weerstanden stuit. Hier is een afhankelijkheidsverhouding en wanneer je niet een zeer eigenmachtig 'ik' bent, moet je wel toegeven dat dit geen relatie is op voet van gelijkheid. Wie belevend en denkend zover is gekomen, moet inzien dat deze afhankelijkheid, deze zinvolle afhankelijkheid, een eis stelt – de eis van gehoorzaamheid en dat, wanneer deze gehoorzaamheid wordt opgegeven, onmiddellijk de immanente straf van het geen-deel-meer-hebben-aan-het-geheel volgt. Deze erkenning van de eis tot gehoorzaamheid stuit op een ongekende weerstand. Deze weerstand is er al wanneer de 'oergrond' nog geen gestalte heeft gekregen. Heeft hij gestalte gekregen dan wordt de weerstand opstand, tot daadwerkelijke rebellie. Kennen wij de herkomst van deze weerstand, dan weten wij ook waar wij de afkomst van 'ongeloof' moeten te zoeken.
Het is hier waar de religieuze twijfel voor 't eerst duidelijk toeslaat. Het moet een diepe waarheid bevatten dat er onder Jezus' leerlingen één was, Thomas, die altijd twijfelde. Zeker is dat positief gewaardeerde twijfel vastgekoppeld is aan alle ervaringen die ons op de toppen van ons leven hebben doorgloeid. Dezelfde twijfel die wij kennen in onze liefde tot God kennen wij ook in onze beste menselijke liefde, in het dalen van onze kracht, in de twijfel: was deze liefde werkelijkheid? Wij kennen deze twijfel in het werk, ook in het meest boeiende. Deze twijfel is onmisbaar. Daarom is *trouw* nodig om door te kunnen gaan op een weg die wij in onze beste ogenblikken als de ware weg hebben beseft.

BELEVING IV. Tot de oergrond, ook al stel ik mij er tegenover, ook al is er iets als een persoonlijke relatie, sta ik toch niet in een echte 'ik-Gij'-verhouding. Zien wij de oergrond op deze wijze als persoonlijk, dan is het 't zuiverste om niet meer het woord *oergrond* te gebruiken maar om eenvoudig van *God* te spreken. Met deze beleving, met dit geloof voltrekt zich de grote sprong. Hier krijgt het woord 'geloof' pas de volle betekenis die een eeuwenoude traditie eraan gegeven heeft. Achter de woorden staan vaag omlijnd of scherp, soms miste-

kend, primitief of zeer gedifferentieerd, de gestalten: God, Jezus Christus, de duivel, het paradijs (wie draagt niet ergens in zich het beeld van *de tuin der tuinen*?). Het zijn de beelden van de eerste kinderjaren. Bij de weg langs de woorden is de leiding van het allerhoogste belang. Ongetwijfeld speelt hier de intelligentie een rol. Kan de matig intelligente mens uit een godsdienstig milieu gemakkelijk een naïef realistisch geloof behouden, voor de intelligenten is dit onmogelijk. Het vraagt een zeer ontplooide intelligentie om door eigen denken tot een eigen manier van geloof te komen.

Godsdienstonderwijs tussen zeven jaar en het begin van de puberteit heeft alleen waarde doordat dan de woorden worden geleerd. Er wordt weleens om gelachen. Het kind leert verhalen waarvan het soms niets begrijpt. Het wordt aangevoeld en de woorden worden in de loop van het leven geladen met betekenis. Al deze onbegrepen woorden worden kristallisatiepunten van denken.

Het is een hachelijke wijze van werken want als de docent onbekwaam is, falend door gebrek aan ervaring en wijsheid, zorgeloos onwetend en zonder het volle besef dat levensbeschouwelijk onderwijs vooral bestaat uit communicatie en pedagogisch handelen, is het onwaarschijnlijk iets van *het heilige* te bespeuren. Het kind krijgt genoeg van de woorden, verliest zijn interesse en de sfeer van religie wordt er een van immense verveling.

De docent heeft de *kans*, het *motief* en de *mogelijkheid* om een unieke plicht te vervullen, te wijzen op de soms wonderbaarlijke signalen van Gods nabijheid, te leiden naar die plek waar *het heilige* gevonden kan worden en respectvol te leren leven. Het is een onmogelijke opgave. Een kundig *docent in het huis van verwondering* helpt om de voorwaarden te scheppen om het onmogelijke te laten gebeuren: het eigen maken van waarden en normen die uitzicht bieden op een wereld waarvan Johannes een glimp opving toen de avondzon even door het kleine hoge raampje van zijn kleine cel op Patmos scheen.

Droomt hij of is het werkelijkheid wat hij ziet? Hij ziet een nieuwe hemel en een nieuwe aarde zonder oorlog en geweld. Zoals een moeder de tranen droogt

van haar kind dat is gevallen, zo droogt God de tranen van de mensen die verdriet hebben. Overal spelen vrolijke kinderen. Er is geen pijn meer en geen dood. Er is vrede voor altijd.

Er zijn verschillende wegen langs woorden. Een weg kan lopen tot een plotseling bewust worden van Christus. Meestal loopt deze weg naar de godsdienst over de ethiek, een weg die zeker begaanbaar is. Gewetensfunctie, voorbeeld, schuld en zondegevoel vormen dan de schakels. Anderen worden, lang voordat zij Christus ontmoeten door de Godsgedachte getroffen (*psychologisch*), door God gegrepen (*theologisch*). Uit alles wat zich rond het woord God als vage denkwijze groepeerde, staat plotseling de gedachte op: *'God is de oergrond van alle zijn'*.

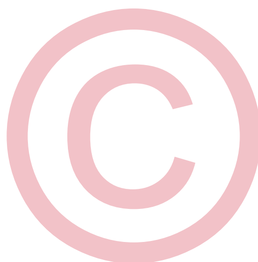
Beleving v is volgens Abraham Joshua Heschel *de ervaring gevraagd te worden*. Religie is door Schleiermacher omschreven als *een gevoel van volstrekte afhankelijkheid*. Heschel omschrijft het als *een gevoel van persoonlijke schatplichtigheid*. God is niet alleen een macht waarvan wij afhankelijk zijn. Hij is een God die eisen stelt. Religie begint met de zekerheid dat er iets van ons gevraagd wordt. We kunnen antwoorden of weigeren te antwoorden. Het besef dat ons iets gevraagd wordt kan makkelijk onderdrukt worden want het is *een echo van het suizen van een zachte koelte*. Maar zij zal niet altijd zacht blijven. De dag komt waarop de zachte koelte de *stormwind* wordt *die doet wat hij zegt*. De dode leegheid van het hart is voor de levende mens niet te verdragen. Wij kunnen niet blijven leven tenzij wij weten wat van ons gevraagd wordt. Het niet begrijpen van wat er van ons verlangd wordt, is de bron van ongerustheid.

De freudiaanse gedachte dat iemands Godsbeeld voortvloeit uit kinderlijke verering en ontzag voor de wereldse vader is een *verklaring* die volgens Rümke een *zeer* belangrijke intellectuele rem op het geloof in God kan zijn. Hij is ervan overtuigd dat religie voor velen deze structuur heeft. In dat geval is de religie niet echt geweest of overwoekerd. Het kan ook dat een onherleidbaar religieus beleven

zich tooit met beelden uit het kinderleven. Kinderlijk geloof, William James noemt het *tweedehandsgeloof*, is iets volstrekt anders dan een volgroeid geloof. Door zuiver invoelen kan *gesublimeerd* geloof fenomenologisch worden onderscheiden van *echt* geloof.
Wat zijn die fenomenologische verschillen? Ze zijn van een ander gehalte. Het heeft een ander gewicht, het ligt op een ander geestelijk niveau, de innerlijke houding die erin weerspiegeld wordt is een andere. Rümke wijst op de productieve kracht van het echte geloof.

Beleving vi heeft een eigen karakter. Wij kunnen niet geloven in Jezus' opdracht *wees volmaakt, zoals jullie hemelse Vader volmaakt is*. Wanneer wij dit interpreteren als de opdracht om werkelijk volmaakt te zijn, dan klopt er iets niet. *Want een mens is niet volmaakt* zegt Jezus Sirach.
Iemand die uitzicht heeft gehad op de vlekkeloze toppen van het absolute zal voor zichzelf óf de ogen een klein beetje moeten sluiten, óf hij zal moeten toegeven dat hij met al zijn goede wil toch nog in een compromis leeft.
Het compromis is onontkoombaar. Wij moeten dit aanvaarden. Bij ontkenning laten we om de onvervulbaarheid de absolute eisen vallen en daarnaast ook alle andere eisen. Sluiten wij de ogen, menen wij met verheerlijkte glimlach niet in een compromis te leven, dan zijn wij slachtoffer van ons narcisme, worden wij onecht. Het onechte geloof is erger dan het meest rancuneuze ongeloof.
Overgave is een van de centrale punten van het religieuze leven. We moeten onder ogen zien dat wat wij een diepe volledige overgave noemen, nooit een werkelijk diepe, nooit een volledige overgave is. Wij kunnen ons niet 100% leegmaken. Deden wij dit, dan hield tegelijk de *actus* van het overgeven op. Deze actus kan alleen het 'ik', dat nog 'ik' is, dat zich niet overgaf, volbrengen. Ook hier dus onoverschrijdbare grenzen – het typische kenmerk van onze menselijke gesteldheid.

Beleving VII – Het is duidelijk hoe lastig het is om de geloofswaarden, de gehoorzaamheid aan Gods eis, de overgave aan God tot blijvend richtinggevende principes in ons leven te verheffen. Zeg niet dat niemand dit kan. Door alle eeuwen, tot op de dag van vandaag, zijn er mensen die hiertoe in staat bleken te zijn.

‘Het christelijk beginsel komt niet neer op kalmte, maar op hartstochtelijke liefde, zelfs tegenover de grootste immoralist.
Daartegen valt niets in te brengen, behalve dan dat het voor de meesten van ons te moeilijk is om het daadwerkelijk in de praktijk te brengen.’

Bertrand Russell, *History of Western Philosophy,* 1946 p. 602

UITGEVERIJ ABRAXAS

'Abraxas is een zich «fenomenologisch» noemende uitgeverij, die zich ook met aandacht voor andere klassieken verdienstelijk maakt.
Zowel *Das Heilige* van Rudolf Otto als de *Varieties* van William James zijn zo schitterend geschreven en hebben zo'n impact gehad op het denken over religie, dat zij in dit verband in de meest eigenlijke betekenis van het woord klassiek geacht mogen worden.'

Psyche & Geloof, juni 2004

In de *Septem sermones ad mortuos* van C. G. Jung is *Abraxas* het woord voor een aanduiding van de godheid,
evenals in *Demian* van Hermann Hesse:

De vogel worstelt zich uit het ei. Het ei is de wereld.
Hij die geboren wil worden, moet eerst een wereld vernietigen.
De vogel vliegt naar God. De naam van de God is Abraxas.

ABRAXAS

Woord of naam van joodse herkomst. Het is voor het eerst in de 2e eeuw n.C. verschenen als opschrift van stenen of amuletten, waarschijnlijk als naam voor een hemelse macht of heerser over de 365 hemelen.
Het getal 365 gold in de getallenmystiek zowel voor het volle jaar als voor symbool van de eeuwigheid.

— Rudolf Otto: *Het heilige; over het buitenredelijke van religie* —

'Dit bewonderenswaardige boek is in godsdienstwetenschap en -filosofie nog altijd een topper. Hoewel het heilige ook rationele kanten heeft, zoekt Otto het meest eigene van het religieuze in de niet-rationele ervaring van het *numineuze:* in wat ons diep aangrijpt en ontroert zonder dat wij het nu direct kunnen benoemen. Vandaar het befaamde, door hem geijkte begrip *mysterium tremendum et fascinosum*: het mysterie dat ons doet huiveren en tegelijk ook fascineert, terwijl het zich onttrekt aan onze begrippen. In zijn onderzoek van het heilige, dat hij prachtig weet te verwoorden, betrekt hij behalve de Bijbel en niet-christelijke godsdiensten ook poëzie en kunsten als muziek. Wie zijn godsbegrip zoekt te verhelderen, kan niet om dit boek heen.'

'Na lezing van het adembenemende *Het heilige* blijf je als lezer verbaasd achter over Otto's diepzinnigheid en subtiele inzichten. Hij brengt het denken een moment tot stilstand.

— Rudolf Otto: *De genadereligie van India en het christendom* —

'De uitgave van dit boekje is daarom zo belangrijk, omdat wie Otto's hoofdwerk *Das Heilige* wellicht gelezen heeft als godsdienstfilosofische theorie, nu merkt hoezeer hij persoonlijk was geraakt door de werking van dat mysterieuze iets, dat ons deel doet hebben aan een bovenrationele werkelijkheid. Dat hij een groot kenner van de voor-Indische godsdiensten was, blijkt uit dit werk, waarin hij met name van het hindoeïsme een diep reikend en verhelderend beeld geeft door overeenkomsten en verschillen aan te wijzen met het christendom. Voor Otto (1869-1937) is het heilige een autonoom iets. *Das ganz andere*, dat rationeel weliswaar niet te kennen valt, maar wel innerlijk te beleven. De uitgever heeft het boek bewonderenswaardig verzorgd door er met grote kennis van zaken geschreven inleidingen, nawoorden en aantekeningen alsmede citaten van Otto aan toe te voegen. Een subliem boekje dus, waardoor velen zich kunnen laten verrijken.'

Daniël Mok
Rudolf Otto, Een kleine biografie

In 1917 publiceert Rudolf Otto *Das Heilige*, het boek dat hem in één klap wereldberoemd maakt. Zijn colleges worden drukbezocht, om de paar maanden verschijnt er een nieuwe druk en de Engelse vertaling wordt juichend ontvangen.

Met de aanstelling van Rudolf Bultmann en, tegen het advies van Erich Jaensch en Rudolf Otto, van Martin Heidegger verschoof de belangstelling voor de liberaal-systematische theologie naar de dialectische richting. De diplomatiekste en gevoelige Otto mist het polemisch vermogen om op een grove kwast een scherpe beitel te zetten en gaat een paar jaar later teleurgesteld met vervroegd emeritaat.

In zijn laatste levensjaren hield Otto zich vooral bezig met ethische kwesties. Hoewel Rudolf Otto vele mensen ontmoette, leidde hij een eenzaam leven, zijn kleine hond was zijn enige metgezel op zijn wandelingen; de ernst nam met de jaren toe. Zijn zwakke gezondheid en malaria sloopten zijn gestel.

De zelfmoord van zijn joodse vriend Hermann Jacobsohn, als gevolg van de politieke ontwikkelingen in Duitsland, had hem diep getroffen, temeer omdat hij niet in staat was Jacobsohns zoon te adopteren.

In oktober 1936 viel hij van een toren in Staufenberg in de omgeving van Marburg. Over de omstandigheden is weinig bekend. Zijn zuster Johanne Ottmer schreef in december: 'Rudolf heeft veel hoofdpijn, zodat hij vaak moeite heeft om samenhangend te denken; depressies zijn ook weer komen opzetten... Hij huilt vaker.'

Na een verdrietig verblijf in een psychiatrisch ziekenhuis stierf hij, lichamelijk en geestelijk uitgeput, op 6 maart 1937 aan een longontsteking.

Zijn dodenmasker, afgenomen door de beeldhouwer Reinhard Paffrath in Marburg, ademt een weidse vrede, een stille verhevenheid. Ook zijn graf, hoog op de berg vanwaar men ver uitziet, is passend voor deze persoon, wiens geest boven het aardse uitrees.

— Rufus Jones: *Quakers, beeld van een humanitaire religie* —

'In korte duidelijke hoofdstukjes krijgt de lezer een goed inzicht in het geloof van de Quakers: in ieder mens is de goddelijke vonk aanwezig die aanspoort tot een volwaardig menselijk, liefdevol leven.
Quakers zijn ervan overtuigd dat via mystiek een innerlijk zachtmoedig geloofsleven kan worden bereikt, dat God onze wereld alleen geschapen heeft ten goede en dat alle mensen dat goddelijke ideaal kunnen bereiken. Ze zijn vooral in de praktijk gericht op uitvoering van deze gedachtes. In deze tijd vooral is hun geloofsbeleving en levensinstelling bijzonder sympathiek. Dit boekje is aanbevelenswaardig, want het is leerzaam en inspirerend om te lezen hoe zachtheid en rust kunnen overleven. Met een voorwoord door de befaamde Duitse theoloog Rudolf Otto.'

— William James: *Vormen van religieuze ervaring* —

'Een nieuwe vertaling van de populaire en veelvuldig heruitgegeven klassieker uit 1902. De auteur studeerde o.m. in Genève, Parijs en Bonn en tenslotte geneeskunde aan Harvard. Hij was hoogleraar in de anatomie, fysiologie, psychologie en filosofie. Hij beschrijft en ordent een diversiteit aan religieuze ervaringsverschijnselen reikt een inzichtgevend begripskader aan, gebaseerd op psychologische uitgangspunten. Voorbeelden zijn ontleend aan autobiografisch materiaal. Een verhelderende biografische levensschets is toegevoegd aan deze complete uitgave in de Nederlandse taal.'

— William James: *De wil om te geloven* —

'Wat William James nog altijd tot zo'n aansprekende figuur maakt, iemand die we niet los kunnen laten, is zijn aanhoudende pleidooi voor de kracht van de verbeelding in het leven zelf. Wil het leven leefbaar zijn, dan moet de menselijke geest de vrijheid hebben het van binnen uit te vormen alsof het een eigen kunstwerk is, met alle irrationele tegenstrijdigheden van dien. Geloof en bijgeloof, rede en illusie, idealisme en ironie kunnen in zo'n leven naast elkaar bestaan zonder dat het op een mentale burgeroorlog uitdraait. Kaleidoscopisch als zo'n leven is, vormt het het beste weermiddel tegen fundamentalisme, of dat nu religieus, politiek of wetenschappelijk is.'

— William James: *De onsterfelijkheid van de mens* —

Twee zogenaamde bezwaren tegen dit beginsel

In deze lezing, die William James gaf aan Harvard gedurende zijn jaren als eminent hoogleraar, wordt de idee van de onsterfelijkheid in verband gebracht met moderne theorieën over hersendynamica en de overdracht van bewustzijn in de materiële wereld. James vecht de materialistische positie aan die de filosofische wereld in zijn tijd doortrok, namelijk het positivistische geloof dat onze hersenen de bron van het bewustzijn zijn. De visie die James verdedigt is veel meer omvattend en holistisch dan we bij veel van zij tijdgenoten zien. Een verlicht begrip van de werkelijkheid treedt hier aan het licht waarbij de stralen van het bewustzijn alle vormen van leven en materie doordringen. Uiteindelijk ligt er een omvattender en oneindige Geest verborgen te midden van alle waarneembare werkelijkheid. Dit grotere bewustzijn is in staat om alle perspectieven te omvatten in een groter geheel, door de geschiedenis van tijd en ruimte heen.

James spreekt over de continuïteit van het bewustzijn en het is opvallend hoe sterk de benadering van William James en de terminologie die hij gebruikt overeenkomen met het kwantumfysische concept van non-lokaliteit zoals dr. Pim van Bommel beschrijft in *Eindeloos bewustzijn; een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring* uit 2007.

— Mircea Eliade: *Het heilige en het profane* —

'Een godsdienstwetenschappelijke verhandeling over de inhoud en beleving van de religie van de archaïsche mens, geprojecteerd naar de moderne mens. Op het gebied van de godsdienstwetenschap inmiddels een klassiek werk. De auteur vraagt aandacht voor het religieuze, het heilige, de transcendentie van het profane, van het alledaagse. Een dimensie die diep in het onderbewuste van de geseculariseerde West-Europese mens is teruggedrongen. Aan de hand van hoe de archaïsche mens het heilige beleeft, probeert de auteur de moderne mens een mogelijke weg te wijzen naar de beleving van de religieuze dimensie. Fascinerend, één van die boeken die echt ergens over gaan. Bevat een zaken- en personenregister en een verklarende woordenlijst.'

— Abraham Joshua Heschel: *God zoekt de mens* —

'Heschel is een van de grote Amerikaanse rabbijnen. Hij schrijft wat de ondertitel noemt *«een filosofie van het jodendom»*. We moeten hierbij niet denken aan een filosofisch werk, maar filosofie opvatten als «denkwijze». Daarmee komt het boek tot zijn recht. Het jodendom is een religie die op rationaliteit is gebaseerd (dus niet op rationalisme). De auteur is rationeel en denkt op een bijzonder wendbare wijze. Vaak neemt zijn betoog een verrassende wending. Heschel slaagt erin om, waar het geloof een doodlopende weg lijkt, een nieuwe doorgang te vinden. Je zou het boek in één adem kunnen uitlezen, maar waarschijnlijk krijgt de lezer dan de neiging het nog eens rustig te herlezen. Je zou het zelfs als dagboek kunnen gebruiken: elke dag een stukje met een nieuwe titel. Wie vastloopt in het wat theoretische eerste hoofdstuk, moet maar verder gaan met het tweede, dan zal dit uiterst waardevolle boek geen problemen meer opleveren. Een boek dat ieder die religieus is georiënteerd zou moeten lezen! Dit geldt niet alleen de joodse lezer, maar ook de christelijke. Dit boek zal velen die religieus georiënteerd zijn sterk aanspreken. Het behandelt zinvolle zaken in een begrijpelijke en heldere stijl.'

— *De sabbat & Vernieuwing vanuit de traditie* —

'Het wezen van de joodse godsdienst is naar zijn woorden de betrokkenheid op de dimensie van de tijd. Geen kathedralen in de ruimte maar de 'heiliging' van de tijd. De sabbat is het teken en het voorbeeld van die beleving en is, zo stelt Abraham Joshua Heschel in het eerste essay van zijn indrukwekkende boek, een paleis in de tijd. Vanuit dit thema wordt de relatie tussen God, de eeuwigheid en de menselijke opdracht belicht. Tegelijk geeft Heschel zo een wezenlijk inzicht in het eigene van de joodse religie. Hierna volgt een aantal kleinere essays met als gemeenschappelijk thema verbondenheid en de waarde van menselijke inspanningen, de reikwijdte van verwachtingen en de betekenis van daden van de mens. De teksten zijn voorzien van eindnoten; het boek bevat enkele inleidingen. De filosoof, bijbelgeleerde en kenner van de rabbijns-mystieke traditie doet zich kennen als een grootse vertolker van de joodse traditie. De wijze waarop hij dit doet is ook van groot belang voor de niet-joodse wereld.'

— Verena Mayer: *Edmund Husserl, denken zonder vooroordelen* —

De fenomenologie, de leer der verschijnselen, staat tussen de vermelding van een chaotisch aantal feiten en de doorgevoerde abstractie van een alomvattend waardeoordeel in. Zij probeert structuren te zien in de verwarrende berichtenstroom, maar stelt het oordeel nog even uit. Er moet ruimte komen voordat de beslissingen vallen. – Fenomenologie kan de wetenschap van het tussenrijk genoemd worden want zij voert een rechtmatig interregnum. Nadat de gegevens zijn samengebracht en voordat de systematische ordening en definitieve beslissingen kunnen inzetten, komt haar de leiding toe in de geestelijke bezinning. Zij leeft tussen de empirische werkelijkheid en de waarheidsvraag. – Fenomenologie wil niet oordelen, interpreteren of vertalen, maar begrijpen. Het is de wetenschap van het zuivere bewustzijn. Het is een denken zonder vooroordelen dat verschijnselen en mensen in hun eigenwaarde tot hun recht wil laten komen.

Het is een zuivere benadering, van mens tot mens, van geest tot geest.

— Kocku von Stuckrad: *Geschiedenis van de westerse astrologie* —

Von Stuckrad beschrijft de lange weg van de astrologie van het eerste begin van het denken over sterrenkunde in het Nabije Oosten tot de psychologische astrologie van nu. Het legt de grondbeginselen van de horoscoop uit, bespreekt de oorsprong van de sterrenbeelden en verklaart de rol van de astrologie in verschillende filosofieën, de grote religies en in de dagelijkse praktijk. Het laat zien welke wegen de astrologie in de nieuwere tijd is ingeslagen nadat er steeds meer vragen gesteld werden bij haar aanspraken.

Een must voor iedereen die in de geheimen van de sterrenduiding is geïnteresseerd; om het even of men al dan niet zelf speurt naar correspondentie tussen het hemelse en het aardse.

‘Het is de vooraanstaande rol van de astrologie in de Europese cultuur die haar spannend maakt. Daarover gaat dit goed leesbare en veelomvattende boek.’

(Manuela Lenzen, *Literaturen*)

In deze eerste omvattende geschiedenis van de astrologie beschrijft Kocku van Stuckrad hoe de sterrenkunde is ontstaan is Mesopotamië, welke betekenis ze had in het oude Egypte en hoe de kennis van de loop der planeten en sterren in de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance werd verfijnd. Hij onderzoekt de rol van de astrologie in verschillende filosofische systemen en in de grote religies

De astrologie behoort tot de oudste wetenschappen van de mensheid. Ze speelde niet alleen in de grote vroege beschavingen maar ook in de Europese cultuurgeschiedenis een belangrijke rol. Ze oefende invloed uit op de ontwikkeling van de natuurwetenschappen te beginnen met astronomie, natuurkunde en scheikunde. Ze werd verwerkt in filosofie en godsdienst en gaf de doorslag bij politieke beslissingen met verregaande consequenties.

Kocku von Stuckrad beheerst de kunst deze verschillende aspecten te bundelen in een totaaloverzicht, en laat zo de betekenis zien van een stroming binnen de Europese geschiedenis van wetenschap en cultuur die dikwijls is verwaarloosd en die men doorgaans slechts met enige smetvrees benadert.

Dit duidelijk geordende en zeer informatieve boek is in de eerste plaats een voortreffelijke inleiding tot de systemen van astrologische interpretatie.

Het gaat vergezeld van een woordenlijst met uitleg van de belangrijkste begrippen.

— Frederik van Eeden: *De kleine Johannes* —

De hertaling van *De kleine Johannes* maakt dit zinnebeeldige sprookje waarin natuur, liefde, geluk, verlangen, kennis en dood in levende lijve worden opgevoerd, toegankelijk voor nieuwe lezers. Zo eenvoudig mogelijk is de leesbaarheid verhoogd. Zorgvuldig is gekozen voor woorden die passen in de sfeer van het boekje. Hier en daar zijn van één zin twee zinnen gemaakt. De negentiende-eeuwse interpunctie en vervoegingen zijn gemoderniseerd. In deze 2e druk zijn nog een paar kleine verbeteringen aangebracht.
Het bezwaar van Elsbeth Etty (NRC 14-3-2009) dat '*De kleine Johannes* wat taal en stijl betreft zo gedateerd is dat het zelfs voor doorgewinterde Nederlanders nauwelijks te begrijpen valt', is weggenomen.
Met een nawoord van de pedagoog en onderwijsvernieuwer Jan Ligthart.

PETER VAN DEN BROEK:

'Zoals W. F. Hermans ooit een bezoek bracht aan Engeland, louter vanwege het genoegen zijn vooroordeel tegen dat land nog eens bevestigd te zien, ongeveer zo begon ik aan de hertaalde versie van De kleine Johannes. Met dat vooroordeel liep het echter slecht af.
Het monnikenwerk, dat Daniël Mok aan dit sprookje heeft verricht, is een niet geringe prestatie, want reken maar dat het vervangen van al dat «wenen» en al die «gij's» en «doch's» zonder op enig moment wezenlijk aan de tekst te morrelen geen sinecure is.
Het boek wint door het hertalen aan helderheid en maakt het bij uitstek geschikt om voor te lezen: de zoon aan de vader of de vader aan de zoon. Dat maakt niet uit, zolang het er maar toe bijdraagt dat dit erfgoed niet verdwijnt in de vergetelheid.'

Beursberichten, Beurs voor Kleine Uitgevers, Paradiso 2009
De Avonden, VPRO-radio 2 december 2009

— Eva Kessler: *Liefdevol opvoeden, een kunst* —

Op een zinvolle manier grenzen stellen en je goede humeur bewaren

Contact is voor kinderen een biologische noodzaak. Zonder aandacht voelen kinderen zich verloren en bang. Vooral bij kleine kinderen kan deze gemoedstoestand extreem bedreigende vormen aannemen. Veel jongeren die te weinig lichamelijk, verbaal of visueel contact hebben gaan de aandacht trekken door grenzen te overschrijden.

Wie deze samenhang onder ogen ziet kan ook de onbewuste gedragsstrategieën van kinderen begrijpen. Allerlei provocerende en opvallende gedragingen komen in een ander licht te staan. Het wordt mogelijk het gedrag niet alleen te begrijpen maar ook om het positief te beïnvloeden door een liefdevolle opvoedingsstijl, die de kinderen veel speelruimte biedt om de wereld te ervaren, te combineren met steun en een gevoel van veiligheid. Het is een benadering waarbij niet mag worden geaarzeld om tegelijkertijd gefundeerde en zinnige grenzen te trekken die de kinderen helpen zich veilig te oriënteren in de wereld.

Dit praktische boek geeft vele concrete voorbeelden die de oorzaken van conflictsituaties zichtbaar maken en helpen om tot een oplossing te komen en op ontspannen wijze grenzen stellen.

De tekst geeft volwassenen suggesties hoe zij kinderen in zulke situaties liefdevol kunnen begeleiden. Tijdens het lezen van het boek wordt duidelijk welke opvoedingsmethoden de toets des tijds niet overleefd hebben omdat zij kinderen schade berokkenen en ouders met een schuldgevoel opzadelen. In plaats daarvan voegt de schrijfster vele nieuwe effectieve methodes toe die het makkelijker maken om verstandig en eerlijk met kinderen om te gaan.

SYSTEEMPEDAGOGIEK is een integrale benadering op situatief-fenomenologische basis. Het doet recht aan alle betrokkenen en is verwant met de zg. familieopstellingen.

— Scriba Anonymus: *Brieven van 'God'* —

Van tijd tot tijd wordt de mensheid opgeschrikt door teksten die een dringende morele waarde lijken te bevatten. Deze teksten stuiten vaak op weerstand omdat ze conflicteren met onze dubbele moraal die ons weliswaar welvaart heeft gebracht maar die het verschil tussen goed en kwaad, eens zo helder als dag en nacht, heeft doen vervagen. Het morele kompas lijkt op hol geslagen te zijn.

Hoewel uit de lucht gevallen blijkt, zoals de uitgever in de inleiding poogt aan te tonen, dat *Brieven van 'God'* een condensaat is van wat de mensheid sinds haar bewustwording als spookbeeld achtervolgt: de mogelijkheid om keuzes te maken en de consequenties en de verantwoordelijkheid daarvoor ook werkelijk te dragen. Deze angst voor de eigen verantwoordelijkheid heeft geleid tot de sublimatie van de smoesjescultuur waarin wij nu leven.

Dit boekje probeert deze cognitieve dissonantie te laten zien als balken, en niet als splinters.

De *Brieven* hebben een tijd lang gecirculeerd op het internet en in gestencilde uitgaven. De reacties waren, hoewel zeer verschillend, eenduidig in hun heftigheid. Een citaat uit een van de reacties:

'Toen ik in mei 1998 het geschriftje kreeg riep het aanvankelijk alleen verwondering en irritatie in mij op. Ik bleef het intrigerend vinden en op gegeven moment werd ik er zo door gegrepen dat het mij niet meer losliet. Het heeft mij een hele tijd ontredderd en langzamerhand beroofd van alle zekerheden die ik in dit leven had opgebouwd. Die crisis is inmiddels voorbij en er is mij veel duidelijk geworden. Ik ben erdoor veranderd. Maandenlang heb ik gelezen en gelezen en overal vond ik citaten die moeiteloos in de boodschap van het geschriftje passen. Als je het eenmaal ziet kun je nauwelijks begrijpen dat je dat nooit eerder opgemerkt hebt. Ik heb de dag vervloekt dat ik ermee werd opgezadeld, ik ben er nu allen maar gelukkig mee.'

De *Brieven* zijn een duidelijke en eenvoudige maar alles eisende handleiding om het hart te reinigen.

Ik waarschuw u gij artsen, genees niet het lichaam want dat is te vergeefs, maar reinig de ziel dan volgt het lichaam vanzelf, schreef Paracelsus en hij bedoelde daar uiteindelijk hetzelfde mee.

— Gustav Theodor Fechner: *Boekje over het leven na de dood* —

Het woord *psyche,* levenskracht of geest, heeft oude bronnen. In de zestiende eeuw werd *psyche* gekoppeld met *logos,* woord of studie. Zo ontstond *psychologie*, de wetenschap die bewustzijnsverschijnselen onderzoekt.

De natuurkundige Gustav Fechner ontwikkelde in 1850 een wet over de relatie tussen geest en lichaam. Dit was van belang omdat de filosoof Emmanuel Kant had voorspeld dat de psychologie nooit een wetenschap kon worden omdat het onmogelijk zou zijn de processen experimenteel te meten.

De bijdrage van de methode van Fechner was dat psychologie losstond van filosofische veranderingen, wetenschappelijk was en niets meer met ziel of geest te maken had. Alles was empirisch te verklaren.

Het was William James die uit Fechners woorden een dubbel *Leitmotiv* distilleerde. Fechners bevindingen openden de deur voor de mogelijkheid van een wetenschappelijk kwantitatieve psychologie én braken een lans voor een even revolutionaire als visionaire metafysica. Als de relatie tussen de spirituele wereld en de wereld van natuurkundige verschijnselen in wiskundige termen te beschrijven valt, betoogde Fechner, dan betekent dit dat er tussen die twee werelden een rechtstreeks verband bestaat, waarbij het primaat aan de zijde van de spirituele wereld ligt. Dit was iets om over na te denken.

De openingszin van het *Boekje over het leven na de dood* is opvallend voor de man van de empirische benadering: 'De mens leeft niet eenmaal op aarde, maar driemaal. In de eerste fase leeft de mens eenzaam in het duister. In de tweede leeft hij tussen anderen maar zonder relatie met hen. In het derde leven leeft hij waarlijk in gemeenschap.'

Een ontwikkeling van lichaam naar ziel, naar geest, de drie fasen van de groei van het bewustzijn. Bij het *sterven* van het separate zelf, het *ego*, wordt de mens zich *levend* bewust van de omvang van de 'universele geest'.

PLACIDO: *De kunst om ijdel in dwaling en onrecht te volharden, noemt men leven. Wie dat eenmaal inziet, ziet het niet meer. Dat is de dood.*

GOETHE: *Stirb und Werde – Sterf en kom tot leven.*

RUDOLF STEINER: *Wie het eigen wezen doodt, die leeft een eeuwig zijn.*

OFTEWEL: *Wie niet sterft voor hij sterft, gaat te gronde als hij sterft.*

COLOFON

TYPOGRAFIE EN PREPRESS: Uitgeverij Abraxas, Amsterdam
QuarkXPress 8.5/*Adobe Acrobat* X 10.1 op *Mac Pro* OS X *Lion* 10.7
LETTERS: TEFF *Trinité 2 & 4*, TEFF *Lexicon*, ITC *Bodoni 72* en DTL *Documenta*
TECHNISCHE REALISATIE: Euradius/Printforce-jbs, Culemborg
DRUK: Océ VarioPrint 6320 Ultra
PAPIER OMSLAG: 240 g/m² *Invercote* G (FSC Iggesund)
PAPIER BINNENWERK: 90 g/m² *Munken Premium Cream* (FSC Artic Paper)
CORRECTIES: Nienke Schrojenstein Lantman, Erm

EAN: *9789080730076*
ISBN: *978-90-79133-09-3*

POD versie 1.4/833